

Makale Künyesi (Araştırma): Aydoğan, B. (2019). Âlişanzade İsmail Hakkı'nın 14. asır Türk muharrirlerinin birinci defteri - Ahmed Midhat Efendi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (2), 247-278.

ÂLİŞANZÂDE İSMAİL HAKKI'NIN ON DÖRDÜNCÜ ASIR TÜRK MUHARRİRLERİ'NİN BİRİNCİ DEFTERİ - AHMED MİDHAT EFENDİ

Bedri AYDOĞAN¹

ÖZET

Âlişanzâde İsmail Hakkı şair, edip, biyografi yazarı ve çevirmendir. Bazı sanatçılarla ilgili incelemeler de yapmış, bunları birinci defter ikinci defter başlıklarıyla kitap ve kitaplar hâlinde yayımlamıştır. 19. yüzyılın yaşayan Türk edebiyatçılarının eserleri üzerinde kitaplar oluşturmuş ve bunları hicri olarak tarihlendirip *On Dördüncü Asır Türk Muharrirleri* ana başlığıyla yayımlamıştır. Bu dizinin ilk sanatçısı Ahmed Midhat Efendi'dir. *On Dördüncü Asır Türk Muharrirleri Birinci Defter Ahmet Midhat Efendi* başlığı altında Ahmet Midhat'ın hikâye ve romancılığını değerlendirmiştir. İsmail Hakkı, Ahmed Midhat'ın romanlarını değerlendirirken Batı romanlarıyla karşılaştırmalar da yapmıştır. Bu kitap aynı zamanda Batı romanının kısa bir tarihi olma özelliğini de taşımaktadır. Batı'dan yazarlar, romanlar anılmış ve akımlar üzerinde de durulmuştur. Ahmed Midhat'ın hangi akımların etkisiyle ya da hangi akımlar çerçevesinde romanlar yazdığı konusuna da değinilmiştir. Ahmed Midhat'ın felsefesi üzerinde durulan kitabın son bölümünde, Ahmed Midhat'ın felsefesinden çok Batı felsefesi ele alınmış ve kısa bir felsefe tarihi ortaya konulmuştur. Bu kısım, Ahmed Midhat'a ancak birkaç cümleyle bağlanmıştır.

Bu çalışmada metin, Arap harflerinden Latin harflerine aktarıldı. Metinden önce Âlişanzâde İsmail Hakkı ve kitabı hakkında bilgi verildi. Arkasından metinle ilgili bir değerlendirme yapıldı. Metinde pek çok Batılı sanatçı ve eser adı yer almaktadır. Ahmed Midhat adları okuduğu gibi yazıya geçirmiş ve orijinal yazılışlarını kullanmamıştır. Biz de bu adları verirken Ahmed Midhat'ın yazımına bağlılık gösterdik. Yakın dönem metni olması nedeniyle tam bir transkripsiyon yapmak yerine asli uzunlukları göstermekle yetindik.

Anahtar kelimeler: Âlişanzâde İsmail Hakkı, Ahmed Midhat, 14. asır Türk muharrirleri, roman.

¹ Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi baydogan@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5450-551X>.

**ALISANZADE ISMAIL HAKKI'S FIRST BOOK OF
14TH CENTURY TURKISH AUTHORS - AHMED
MIDHAT EFENDI**

ABSTRACT

Alişanzade İsmail Hakkı is a poet, biographer and translator. He also made some researches on some artists and published them in books and books under the titles of first book and second book. He created books on the works of the Turkish writers of the 19th century and dated them as hijri and published them under the main title of 14th Century Turkish Muharrirs. The first artist of this series is Ahmed Midhat Efendi. 14th century Turkish writers first book Ahmet Midhat Efendi evaluated the story and novel writing of Ahmet Midhat. While evaluating Ahmed Midhat's novels, he also made comparisons with Western novels. This book is also a short historical feature of the Western novel. Authors and novels from the West have been mentioned and movements have been emphasized. Ahmed Midhat is also the subject of which novels are influenced or in which contexts he wrote novels. In the last chapter of the book, which focuses on the philosophy of Ahmed Midhat, Western philosophy is discussed rather than Ahmed Midhat's philosophy and a short history of philosophy is put forward. This section is connected to Ahmed Midhat with only a few sentences.

In this study, we transferred the text from Arabic letters to Latin letters. Before the text, we gave information about Alişanzade İsmail Hakkı and his book. Then we made an assessment of the text. There are many Western artists and work names in the text. Ahmed Midhat wrote the names as he read them and did not use their original spellings. We gave a commitment to the writing of Ahmed Midhat while giving these names. Due to the recent text, we were content to show the actual lengths instead of performing full transcription.

Keywords: Alişanzade İsmail Hakkı, Ahmed Midhat, 14th century Turkish authors, novel.

GİRİŞ

Alişanzade İsmail Hakkı (Eldem) 5 Şubat 1871 yılında İstanbul'da doğdu. Tophane-i Âmire Kalemi Mümeyyizi Cavid Bey ve Fatma Hanım'ın oğludur. Fevziye Rüşdiyesinin ardından girdiği Mekteb-i Mülkiye'de lise (idadi) ve yüksek öğrenimini 1899'da tamamladıktan sonra öğrenimine uygun olarak 1891 yılında Hâriciye Nezâreti Şehbenderlik İşleri Kalemi'nde üçüncü kâtip olarak işe girip müdürlüğe kadar yükseldi. 1908'de dış görev olarak Marsilya, 1918'de Münih Başkonsolosluğu yaptı. 1919'da Damat Ferit Paşa'nın ikinci hükümeti zamanında görevden alındı. Görev yapmadan maaş almayla devam eden İsmail Hakkı, 1925 yılında emekli oldu. 13 Mart

1944 yılında İstanbul'da vefat eden İsmail Hakkı Zincirlikuyu mezarlığına defnedilmiştir (Okay, 1995, s. 21-22).

Hâriciye kaleminden yetişen, başkonsolosluk yapan ve iyi Fransızca bilen İsmail Hakkı edebiyatla yakından ilgilendi, çeviriler yaptı; şiir ve yazılar yazdı, biyografiler hazırlayıp dergi yönetti. İlk yazılarını 1886 yılında *Nahl-i Emel* dergisinde yayımladı, 1891-1894 yılları arasında başyazarlığını yaptığı Mektep dergisinde şiirler yayınladı ve 1895'ten sonra şiirden uzaklaşıp çeviri ve biyografiye yöneldi. *Salambo* romanı ve *Elem Çiçekleri* çevirileri bugün hâlâ basılmakta ve okunmaktadır. *Elem Çiçekleri* Bodler'den yapılan ilk çeviri olması açısından önemlidir (Uçman, 2017, s. 18).

Çeviri ve telif şiirleri *Sevdâ-yı Hazân yahud Teessür* adlı tek kitapta yer alır. Kendisinden biyografisini ve birkaç şiirini isteyen Rıza Tevfik'e yazdığı mektubunda gençlik hevesi olarak gördüğü şairliği terk ettiğini söyleyen İsmail Hakkı, Muallim Naci üzerine yazdığı monografik eserin daha önemli olduğunu belirtmiştir (Uçman, 2001, s. 123). *Osmanlı Meşâhîr-i Üdebâsı* başlığıyla 1895'de başlanan bir dizinin ilk kitabı olarak basılan bu kitabın arkası gelmemiş ve dizi tek kitapla kalmıştır.

İsmail Hakkı'nın 1892-1895 yılları arasında yazılmış ve basılmış dört kitaptan oluşan bir başka biyografik çalışması daha bulunmaktadır. *On Dördüncü Asrın Türk Muharrirleri* adını taşıyan hicri olarak tarihlendirilmiş bu kitap 19. yüzyılda yaşamış dört Türk yazarını kapsar. Her biri bir ciltten oluşan dört kitapta sırasıyla Ahmed Midhat Efendi, Recâizâde Mahmud Ekrem, Cevdet Paşa ve Şemseddin Sâmî ele alınmıştır. Defterlerden bazıları ayrı bazıları ise bir arada basılmıştır. Bu çalışmanın konusu olan kitapta iki defter hâlinde Ahmed Midhat ve Rezaizade Ekrem arka arkaya yer almıştır.

Bu çalışmada dizinin ilk kitabının birinci defterinin yazı çevrimi verilip bir değerlendirme yapılacaktır. Elimizdeki baskıda, yazarın ifadesine göre defterde, sırasıyla Ahmed Midhat Efendi ve Ekrem Bey bölümleri (defterleri) yer almaktadır. Kitabın tab edeni (basanı) ve naşiri (yayımlayanı) Ohannes Ferid, Vatan Kütüphanesinin sahibidir. Elimizdeki baskı 1308 (1892) yılında Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiyesi (Babı Âli Caddesi numero 52)'nde basılmıştır. Kitabın başında yer alan Müellifin İfadesi (önsöz özelliğinde) kısmında yazar, kitapta ele alınacak sanatçıların bir (kıta) fotoğrafı ve el yazısı örneğine yer verileceğini söylemiş ve öyle uygulanmıştır. Bir sayfaya fotoğrafı karşısına üç satırlık el yazısı örneği ve imzası konulmuştur.

Kalın mukavva ciltli kitap, 10 cm en, 14 cm boyuyla küçük boyda basılmıştır. Müellifin İfadesi bölümü de dâhil olarak 83 sayfa olan kitabın her sayfasında 11 satır bulunmaktadır.

Müellifin İfadesi kısmında, Münif Paşa, Ekrem Bey, Sa'îd Bey, 'Abdülhak (4) Hâmit Bey, Şemseddin Sâmî Bey, Ebûzziya Tevfik Bey, Sezâî Bey adları sayıldıktan sonra ve saire diye devam edilmesi yazarın diziyi başka sanatçılarla sürdürme niyetinde olduğunu gösterir. Ancak bunu gerçekleştirememiş ve dizi Ahmed Midhat Efendi, Recâizâde Mahmud Ekrem, Cevdet Paşa ve Şemseddin Sâmî ile sınırlı kalmıştır. Bu kısımda dizinin yaşayan sanatçıları kapsayacağı da belirtilmiştir.

Alçak gönüllülük göstererek iktidarsızlığına bakmadan böyle bir eser yazma cesareti gösterdiğini söyleyen İsmail Hakkı, amacının II. Abdülhamit devrinde pek çok alanda ortaya çıkan ilerleme ve yeniliklerin maarif ve edebiyatta olumlu bir sonuç verdiğini, bu ilerlemeyi sağlayan bilge ve yazarların eserlerini tarafsızca değerlendirmek suretiyle devlet ve millete hizmet etmek olduğunu belirtir. Esere ilişkin değerlendirmelerindeki hatalarının tecrübesizliğine verilerek kınanmayacağını ümit ettiğini söyleyen İsmail Hakkı, eseri basan Vatan Kütüphanesi sahibi Ohannes Ferid Efendiye de teşekkür eder.

DEĞERLENDİRME

İsmail Hakkı, Ahmed Midhat'la ilgili incelemesine edebiyatın işlevini belirterek başlar. Edebiyat "tehzib-i ahlâka ve tenvîr-i efkâra" yani ahlakı güzelleştirmeye ve düşünceleri aydınlatmaya, hizmet eder. Bunu en iyi yapan anlayış da Romantizm'dir. Bir ülkede romana ilginin artması, roman yazarlarının çoğalması, edep ve ahlakın yükselmesinin kanıtıdır. Ahmet Midhat da bizde roman denilecek eserlerin olmadığı, roman okuyucusunun oluşmadığı, romanın ne olduğunun bilinmediği, öneminin işlevinin anlaşılması, Âşık Kerem, Âşık Garip gibi hikâyeler dışında örneklerin olmadığı bir dönemde hikâye ve roman yazarak Osmanlı edebiyatına katkıda bulunmuş muktadir bir yazardır. Bununla birlikte Ahmed Midhat'ın hikâye ve romanları eleştirilmiş ve yazar "adi bir romancı" gibi görülüp eleştirilmiş ve saygısızca davranılmıştır. Ahmed Midhat'ın üslup sahibi bir yazar olduğunu, bir okuyucu kitlesi oluşturduğunu düşünen İsmail Hakkı, belki de bu incelemeyle ona karşı yapılan haksızlıklara bir cevap vermek istemektedir.

İsmail Hakkı romanda üç ana öge üzerinde durur: 1. İbtida (commencement) 2. İntiha (denouement) 3. Süret-i tasvir ve tertip. İlk ikisinin Fransızcasını da verir. İbtida başlangıç, intihâ sonuç demektir.

Bu üç bölümden ya da ögeden en önemlisi “intiha”dır. Diğer kısımları ne kadar başarılı olursa olsun sonuç tatmin edici değilse yazar, okuyucuyu memnun edemez, onun gönlünü fethedemez, emekleri de bir yerde boşa gitmiş olur. Kötü başlayan bir eser iyi biterse, tertip eksiklikleri olan eserlerin sonu başarılı olursa bu eksiklikler göze görünmeyebilir. Başlangıç ve son hangi durumlarda iyidir, başarılıdır konusunu bir kurala bağlamak kolay değilse de iyi ve güçlü yazarların başvurduğu yollar bir çözüm sunabilir diye düşünen İsmail Hakkı, bu yol ve usulleri beş madde olarak belirler ve örneklendirir:

1- Hikâye kahramanlarından birinin yahut olayların geçtiği yerin ayrıntılı olarak tasvir ve tanıtmı ile başlama. Victor Hugo ve Oktav Föviye böyle başlangıçlar yapmışlardır.

2- Hikâyenin ortasında ya da sonunda yer alması gereken olaylarla başlama. Böyle başlangıçlar için Ahmed Midhat'ın *Arnavudlar ve Solyotlar*, *Hayret* ve *Rikaldo* romanlarını örnek verir.

3- Bahar ve mehtap gibi doğal güzelliklerin şairce tasviriyle başlama. Bunun için özel bir ad vermez, ama şiir de yazan romancıların böyle başlangıçlar yaptığını söyler.

4- Doğrudan karşılıklı konuşma ile (diyalog, mükâleme) başlama. Bu yöntemi kullananlara Alber Delpi, Pol dö Kok ve Jul Vern örnek gösterilir.

5- Hikâye kahramanının itirafı ile başlama.

İsmail Hakkı romana başlama noktasında her yazarın kendine özgü yolları olsa da romanlar genel olarak yukardaki beş yöntemle başlar düşüncesindedir. Aykırı bir örnek olarak Zola'nın bir romanının gazete yazısıyla başlamasını gösterir.

Başlangıç ve bitişten sonra İsmail Hakkı konuyu suret-i tertib ve tahririne getirir. Bu madde, kurgu, yöntem, anlatım teknikleri ve yazımı kapsamaktadır. Bir roman hangi yöntemler ve tarzlar kullanılarak oluşturulur ve yazılır sorusunun yanıtı, jurnal, mektup ve olaya dayanma olarak verilir. Jurnal, mektup gibi parçaların bir araya getirilişi, birbiriyle ilgili olaylar birliğinin, dizisinin art arda eklenmesi suretiyle yazılan romanlar ve böyle yazan yazarlar bulunmaktadır. Oktav Föviye, jurnal; Russo, mektup ve Ahmed Midhat olaya dayanan romanlar yazmaktadır. Ahmed Midhat'tan *Hasan Mellâh*, *Çengi* ve *Hayret*'i anar, arkasına vesaireyi de ekler, ama bunun neyi kapsadığı belirsizdir. İsmail Hakkı söylediği her şeyin örneğini vermez. Oktav Föviye'den bir örnek göstermeyip ekser eseri böyle yazılmıştır der. İki yöntemden daha söz eder, biri şairane üslupla yazılan romanlar, ikincisi ise okurların görüş ve şehadetine başvuran romanlardır.

Ahmed Midhat ikinci sınıfa giren tarzda ve üslupta roman yazarı sanatçı grubundandır. Yazar âdeta bir roman kişisi olur. Bu ikinci tarzı seçen yazarlar ve romanlardan örnekler verir. Aleksandr Duma'nın Polin'i ile Ahmet Midhat Efendi'nin *Müşahadat*, *Henüz On yedi Yaşında*, *Felâtn Bey'le Rakım Efendi* ve *Mihnetkeşan*'ı bu örnekler arasında anılır.

İsmail Hakkı başlangıç ve suret-i tahrirden sonra romanı sonlandırma, sonuç üzerinde durur. Yazarın romana bir karakter gibi dâhil olduğu anlayış ve akım ile anlattığı vakaya göre değişen sonlandırma biçimleri için bir maddeleştirme yapmanın mümkün olmadığını söyler. Sonlandırma işini bir sanat olarak görmekte ve sanat-i intihâ tamlamasını (terimini) kullanmaktadır. Sonlandırma yöntemleri sanatçının Realist ve İdealist olmasına göre değişmektedir. Oktav Föviye ve Mopasan'ın birer romanının sonunu karşılaştırır. Aldatan ve düşkün (kötü, ahlaksız) kadın kahramanların yer aldığı bu romanların sonu idealist olanda intiharken realist olanda anlayış ve kabullenmedir. Bu konuda yerli romanlardan *Sergüzeşt* ve *Muhsin Bey*'i örnek olarak seçer. Bu romanları realist bir sanatçı yazsaydı, Dilber'i intihar ettirmez, Muhsin'i öldürmezdi. İsmail Hakkı'ya göre bu son, vakayı daha iyi anlatan bir sondur. Romanlardaki olumsuz sonuçlar olumsuzluktan çok olumsuzlukların, kötülük ve yanlışların reddine yöneliktir. Ahmed Midhat, romandan uygar ve yararlı bir sonuç çıkmasını hedeflemektedir. Bu nedenle İsvift, Servantes ve Molyer, eserleriyle insanları sadece güldürmeyi amaçlamamışlar, yararlı bir sonuç da beklemiştirler. Aynı biçimde Ahmed Midhat da *Hasan Mellâh*, *Yeryüzünde Bir Melek* ve *Hayret* romanlarında tek işleri zulüm, düşmanlık ve can yakmak olan canilerin İlahi gücün âdil pençesine düşeceklerini göstermek istemiştir. Ahmed Midhat, *Hasan Mellâh* ve *Hüseyn Fellâh*'ta pek çok bilgiyi insanlığa ibret verecek olaylar içinde eriterek millette bir uyanış sağlamayı amaçlamış, pek çok meziyeti gerektiren bu zor işi başarmıştır.

Buraya kadar Ahmed Midhat'a övgüyle ve takdirle yaklaşan İsmail Hakkı, onun eserlerine eleştirel bir gözle bakıldığında bazı eksiklik ve kusurların görüldüğünü de söyler. Abartı, gariplik ve tesadüflerin fazlalığından kaynaklanan bu kusurların yazarın şanı zedelemeyeceği, mükemmelliğin kimseye nasip olmadığını ve söylenen kusurların Ahmed Midhat'ca da kabul edileceğini ileri sürer.

Ahmed Midhat'ın uzun hikâye ve romanlarında rastlanan abartılar, olağanüstülük olarak değerlendirilen durumların benzerlerinin Batı romanlarında da olduğunu, orada bunların eleştirisi konusu yapılmadığını ya da tuhaf karşılanmadığını örneklerle anlatır. Bir Türk kadınının güç ve kuvvetine, beş altı kişiyi bertaraf etmesine

itiraz edenlere Fransızların tek başına bir orduya karşı çıkan Jan Dark'ını, İngilizlerin tek başına bir haydut çetesini dağıtan Elizabethlerini örnek gösterir. Güçlü kadına da Kırım Muharebesinde nam kazanan Kara Fatma'yı örnek göstererek onun hâlâ yaşadığını söyler.

İsmail Hakkı, romancıların gidip görmedikleri yerleri görmüş gibi yazmalarına yönelik eleştiriler de değinir. Jul Vern'in romanlarında bilinmeyen yerleri orada yaşamış gibi anlatması garip değilse Ahmed Midhat'ın da Amerika'yı anlatmasını garip karşılamamak gerekir. Her iki yazar da çeşitli kaynaklardan bu bilgileri alıp işlemişlerdir.

İsmail Hakkı'ya göre Ahmed Midhat'ın romanlarının olumlu bir özelliği de kahramanların her koşulda iffetlerini korumaları, saflık ve temizliklerini yitirmemeleridir. Bunun nedenlerinden biri sözü edilen kahramanların Arap ve İspanyol kökenli olmalarıdır. Bu kahramanlar, başka milletlerden olsa, örneğin Fransız, durum değişebilirdi. Bunun nedeni de Fransa'nın kültürü, ahlakı ve oradaki roman anlayışıdır. Ahmet Midhat ve Batılı romantikler daha ahlakçı olduklarından romanları idealize edilmişlerdir. Bu anlayışlar kahramanların davranışını ve romanların sonlarını belirler. Oysa o dönem için Fransa'da Romantizm devri kapanmış, Realizm gelişmiş hatta onu da gölgesi altına almıştır. Naturalizm ahlakçı davranmaz, sonuç da buna göre mutlaka farklı olurdu. Realizm ve Naturalizm insanın kötü ve rezil yanlarını ortaya sermektedir, ama insanlarda iyi yanlar ve özellikler sıfırlanmamıştır. İsmail Hakkı'ya göre bizim edebiyatımız romantik devri (Şatobriyan, Müse devrine eş, benzer bir devri) yaşamakta olduğundan romanlarımız ahlaki ve hayali yani romantiktir. Ahmed Midhat'ın romanları da bu özellikleri taşımaktadır. İsmail Hakkı da romantik devre ve roman anlayışına bağlıdır. Realizmin getirdiği "romanın gerçeği yansıtan bir ayna olduğu" görüşünü doğru bulmamaktadır. Realizmin vefa, sadakat, iffet, mertlik, fedakârlık gibi iyi özellikleri öldürdüğüne ve bunların okuyucunun ahlakını yaraladığına inanmaktadır. Ona göre roman ne surette yazılırsa yazılınsın bir gaye gütmeli, bir maksada hizmet etmelidir. Yoksa romandan maksat okuyucuyu eğlendirmek, ilgisini çekmek, şaşırtmak ve hayretini körüklemek değildir. Roman duyguları tanıtıp tahlil etmeye, arzuları açıklamaya, ortaya koymaya yarar. Romanlardan okuyucunun kişiliğini değiştirmesini beklemek doğru değildir, ancak okuyucunun düşüncesini değiştirebilir.

Ahmet Midhat, İsmail Hakkı'ya göre yarı realisttir. Halka roman okuma alışkanlığını kazandırmaya çalışmaktadır. Birdenbire realist olsa pek çok eleştiriye uğraması kaçınılmaz olurdu. Nitekim uğramıştır da. *Yeryüzünde Bir Melek* daha tefrika edilirken ağır

eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiriler eserden çok yazara yöneliktir. İsmail Hakkı, Vakit gazetesindeki bu eleştirilerin *Yeryüzünde Bir Melek* romanının kıymetini azaltmadığını tam tersine artırdığını düşünmektedir. Ona göre bu roman hem güzel hem millî hem de tam ahlakidir.

İsmail Hakkı, Ahmed Midhat'ın üslubu üzerinde de durur. O, şairce bir üslup yerine halkçı bir üslup kullanmıştır. Bunun nedeni de daha geniş kitlelere ulaşmak, roman okuyucusu yaratmak ve okuyucuyu eğitmek istemesidir. İsmail Hakkı'ya göre bu tercihi doğrudur. Şairce bir üslup kullansaydı okuyucusu da sınırlı kalacak, dar bir grup tarafından okunacak ve sevicecek, buna karşılık pek çok kişi hakikat ışığından mahrum kalacaktı.

Romanın işlevi ve romancının görevi halkı eğitmek ve aydınlatmaktır. Romancılar bu nedenle nitelikli okur çevresi oluşuncaya kadar “ciddî” romanlar yayımlamamışlardır. Çünkü okur romanlardan beklenen sonucu çıkaracak yeteneğe ulaşmamıştır. Böyle olunca romandan beklenen “tehzib-i ahlâk” ve “tadil-i efkâr” gerçekleşmez, okuyucu yanlış yollara sevk olunur. Ahmed Midhat bunu bildiği için halkın iffet ve ismetini korumak için moralizmin erdemli yolunu seçmiş ve kullanmıştır. Özetle moralist bir yazar olmuştur. Moralist yazarların kötü kahramanları cezaya uğrarken iyi kahramanları tüm engel ve zorluklara rağmen mertlik, çalışkanlık, fedakârlık, cesurluk ve dirençli olmak gibi meziyetlerini sonuna kadar korurlar. Ahmed Midhat da ilk eserlerinde moralist tutum gösterir. Daha sonra aşama aşama yarı realist ve naturalist eserler yazarak halka yol göstermiş ve nitelikli okurunu yaratmıştır. İsmail Hakkı bu söylediklerini Dominika, Sarpson, Hasan Mellâh ve Süleyman Musli ile örnekler. İlk ikisi olumsuz son ikisi olumlu kişilerdir.

İsmail Hakkı, şairce yani sanatkârane yazılmış eserlerle Ahmed Midhat tarzında, yani halk diliyle yazılmış eserleri karşılaştırıp hangisinin Türk halkına faydalı olacağını sorar ve cevaplar. Sezai Beyefendinin *Sergüzeşt*'ini edebî açıdan değerli bulup Sezai'yi takdir ettiğini söyleyen İsmail Hakkı, Ahmed Midhat'ın eserlerini halk için daha yararlı bulur. Kadınların daha çok rağbet ettiği *Sergüzeşt*'i salon kitabı olarak değerlendirir ve ahlakî düzeltmeyeceğini vurgular. Bunları söylemekle birlikte eserin övgüye değer yanlarını belirtmeyi ihmal etmez. *Sergüzeşt*'i âşıkça hayalleri, nazik tasavvurlarla nakışlı, latif anlatımlı, zarif üsluplu olması bakımından beğenir.

Çengi ve *Hüseyin Fellâh* romanlarından örneklerle Ahmed Midhat'ın insan duygularını çözümlene ve aktarmadaki başarısını ortaya koyar.

İsmail Hakkı asıl konusu olan Ahmed Midhat'tan uzaklaşarak 18. yüzyılda Alfred de Viny'iden Balzak'a Batı'da romanın gösterdiği gelişmeyi uzun uzun anlatır. Bunun birdenbire olmadığını Şatobriyan ve Madam İstepil'in bu yolda gayretlerinin unutulmayacağını söyler. Buradan Göte'ye geçerek onun Fransız edebiyatı hakkında bazı eleştirilerini dile getirir. Doğal olarak Romantik Göte, Fransız realizmini eleştirir. İsmail Hakkı da bu eleştirilere katılır. Ona göre Fransız edebiyatı avamın eline düşmüş, süreksiz, kolay başarı hırslı yazan romancıların eserleriyle dolmuştur.

İsmail Hakkı pek çok Fransız yazarı ve eserinden söz ederek kendi söyleyişle kısa bir Fransız edebiyatı tarihi çizdikten sonra sözü kendi edebiyatımıza ve tarihine getirir. İnşa ve kitabetimizin süslü ve zor anlaşılın dilinin zamanla değişip sadeleştiğini, ancak arzu edilen sadeliğin Ahmed Midhat ve birkaç sanatçıyla sınırlı kaldığını söyler. Dili, okumaya yeni başlayan çocuklara varıncaya kadar herkesçe anlaşılabilir hâle getiren Ahmed Midhat'ı kutlamak ve teşekkür etmek gerekir diyen İsmail Hakkı, Ahmed Midhat'ın romancılığı, dili ve üslûbu hakkında söyleyeceklerini tamamlamıştır. İncelemesini Ahmed Midhat'ın felsefesi ile sürdürür. 18 sayfa boyunca genel olarak felsefeden söz ettikten sonra sözü yeniden Ahmed Midhat'a getirir ve tüm Osmanlılar adına ona bir kez daha teşekkür eder.

Âlişanzâde İsmail Hakkı'nın bu çalışmasının bir yanıyla Batı roman tarihini içerdiğini belirtmiştik. Âlişanzâde İsmail Hakkı'nın zihninde Batı roman tarihi hakkında bir çalışma yapmak ya da yazılarında bu konuya değinerek Türk kamuoyunu bu konuda bilgilendirme düşüncesi hep olmuştur. Bu kitabın yayımından iki yıl önce 1890'da Ahmed Midhat ve Nabizade Nazım arasında roman ve Ahmed Midhat'ın romanları konusunda bir tartışma çıkmış, Âlişanzâde İsmail Hakkı da bu tartışmaya dâhil olmuştu (Gökçek, 2012, s. 61-78). O tartışmada bir roman tarihi yazmak istediğini belirten İsmail Hakkı bu eseriyle bunu bir nebze kadar yapmış olur. Bunu yaparken asıl konu Türk romanı ve Ahmed Midhat'ın romancılığıdır. Âlişanzâde hem bu tartışmada hem incelediğimiz kitapta Ahmed Midhat'ı destekler ve onun romancılığını beğenir. Elbette tarafsız bir eleştirici olarak (Bu kendi iddiasıdır) Ahmed Midhat'ı eleştirdiği de olur. Onun romanlarındaki eksikler üzerinde de durur. Genellikle olumlu değerlendirmeler yapan İsmail Hakkı, Ahmed Midhat'ta kusur kabul edilen hususların Batı romanında da olduğunu örneklerle gösterir. Sonuç olarak hem bağımsız bir inceleme olması hem Batı romanının az bilindiği bir dönemde Türk okuyucusunu bilgilendirmesi açısından kitabı dikkate değerdir.

KAYNAKÇA

- Eldem, A. İ. H. (1912). *Ondördüncü asır Türk muharrirleri birinci defter Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Artin Asadoryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası.
- Gökçek, F. (2012). *Küllerinden doğan anka Ahmed Midhat Efendi üzerine yazılar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okay, O. (1995). İsmail Hakkı Eldem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eldem-ismail-hakki> (Erişim tarihi: 13.12.2019).
- Uçman, A. (2001). A history of Ottoman poetry'nin yayımlanmamış VII. cildi. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9.
- Uçman, A. (2017). *Kendi kalemiyle Âlişanzâde İsmail Hakkı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

METİN

Mü'ellifin İfadesi (s.3)

İktidârsızlığımıza bakmayarak tahrîr ve teşkiline cesâret-yâb olduğum şu (On Dördüncü 'Asrın Türk Muharrirleri) nâmındaki kütübhanenin enzâr-ı tedkike 'arz ve takdim olunan birinci defterinde Ahmed Midhat Efendi'nin romanları ve âsâr-ı hikemiyeleri hakkında ba'zı mütâla'ât ve muhâkemât irâ'e olunduğu gibi bunu müte'âkib neşrolunacak diğer defterlerinde dahi Münif Paşa, Ekrem Bey, Sa'îd Bey, 'Abdülhak (4) Hâmit Bey, Şemseddin Sâmî Bey, Ebûzziya Tevfik Bey, Sezâyî Bey ve sâ'ire gibi e'âzım-ı üdebâımızdan ber-hayât olanların hemen kâffesinin âsârından bahsolunacak ve birincisinde olduğu misillü cümlesinin birer kıt'a fotoğrafleriyle hatt-ı destleri bulundurulacaktır.

Mü'ellif-i 'âcizin bundan maksad-ı ahkarânesi ise Cenâb-ı Hakk ömr-i şâhanelerini ezûn buyursun Pâdişâh-ı müşfikimiz Sultan 'Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin (5) devr-i kemâlât-perverlerinde ez-her-cihet rû-nümâ olan terakkiyyât ve teceddüdâtın ma'ârif ve edebiyât cihetlerinde dahi iktitâf olunan âsâr ve semerâtını ve bu hâl-i terakkî-güsterânenin müsebbibi olan üdebâ-yı kirâm ve hükemâ-yı a'zâm hazerâtının mezziyyât-ı edebiyeye ve efkâr-ı ceyyide-i hikemiyelerini irâ'e ile bî-tarâfâne muhâkeme ederek devlet ve millette 'âcizâne bir hizmet-i müftehire ibrâz eylemekten 'ibâret olduğundan münderecât-ı esere müteâllik hatâ'iyât, mü'ellifin tecrübesizliğine ve 'adem-i bidâ'asına bağlanıp (6) mu'âhezât-ı 'ayıb-cüyâneye kalkışılmayacağını ümid eder ve bu teşebbüsümün hayyiz-i

husûle çıkmasıyçün bezl-i makderet ile irâ'e-i suhûlet iden Vatan
Kütübhânesi sâhibi Ohannes Ferîd Efendiye îfâ-yı teşekküre
müsâra'at eylerim

Ve min Allâhü't-tevfik.

Fi 25 Kânûn-ı Evvel sene 306.

İsmâ'il Hakkı

(7) Edebiyâtın tehzib-i ahlâka ve tenvîr-i efkâra en ziyâde hâdim olan kısmı “Romantizm” olduğu gibi bir memlekette roman kırâ'atine olan arzû ve hevesin tezâyüdü ile roman muharrirlerinin tekessürü de -çünkü romanlar terakkiyât-ı beşeriyyenin bir mikeyâsı makâmında olup cem'iyetçe husûle gelecek olan bi'l-cümle tahavvülât bunlarda da icrâ-yı te'sirât eylediğinden- o memleketin edeben va ahlâken müterakkî bulunduğuna en büyük bir delildir. Âsâr-ı edebîyye ve hikemiyelerini tedkik ve mütâla'a arzusunda bulunduğumuz Ahmed Midhat Efendi romancılığın yalnız ehemmiyeti değil, mâhiyyeti bile neden 'ibâret olduğu bile bilinmediği ve daha vâzıhı, daha doğrusu 'Osmanlılar meyânında henüz(8) kırâ'at-ı matbû'ât mu'tâd dahi olmayarak şurada burada 'Âşık Keremlerden 'Âşık Gariblerden başka hiçbir şey okunmadığı ve okunacak şeyler de bulunmadığı bir zamânlarda bu yolda tahrîr-i âsâra ibtidâr idüp şu kadar ki muharrerâtının hüsn-i sûretle telakkî olunması için efkâr-ı 'umûmiyyenin birdenbire pek yabancı bulacağı romanlarla lüzûm-ı istinâsını derk ve fehm eylediklerinden evvel emirde birtakım hikâye sûretinde yazılmış âsâr neşretmeye başlamışlar ve bu esnâda dūçâr oldukları ta'rîzâta ve hatta kendilerine 'âdî bir romancı nazarıyla bakıp 'adem-i ihtirâma cür'et edenlerin bî-edebâne tecâvüzâtına aslâ 'atf-ı nazar-ı ehemmiyet eylemeyip meslek-i müttehidelirini bir sûret-i gayûrânede ta'kîbe devâm ile bugün Türklerin nazarında edebîyyât-ı 'Osmâniye (9) şerefbahşa bir muharrir-i muktedir olmak üzere tanınmakta bulunmuştur.

Muharrir-i müşârün-ileyh tahrîr ettikleri hikâye ve romanlarda hemen 'ale's-seviye bir usûl-i tertîb ve tasvîr itihâz etmiş gibidir; bunun için eserlerine va'z-ı nâm itmeseler bile yine herkesin tanıyacağına şübhe yoktur.

Ma'lûmdur ki roman yazmak usûlü evvelâ bir san'at ibtidâ ile **Commencement** bir intihâ **Denouement** ten ve bir de sûret-i tasvîr ve tertîbden mürekkebirdir. Bir romanın esnâ-yı tertîbinde bu üç noktadan en evvel nazar-ı dikkate alınması lâzım olan intihâsıdır. Çünkü muharrir hayli müddet sarf-ı gayret ederek husûle getirdiği bir eseri güzelce itmâma muvaffak olmazsa ne kadar hüsn-i (10) sûrette

ibtidâ etmiş ve tertîb ve tasvîrine ne kadar bezl-i makderet eylemiş olursa olsun yine nazar-ı tedkîk-i kârîde bir hüküm-i muvâfık istihsâline muvaffak olamaz. Fakat san'at-ı ibtidâ böyle olmayıp bir tarz-ı dil-firîb ile başlamadığı hâlde bir eser gitgide ikmâl olunarak pezîrâ-yı hüsn-i hitâm olabileceği gibi usûl-i tertîbince birtakım nakîsa görülen bir eser sûret-i hasenede itmâm olunursa muhtevî bulunduğu nekâyis o derece sû-i te'sîri müstevcib olamaz. İbtidâ ve inhinânın en güzel sûretleri ne olduğuna dâ'ir bir kâ'ide-i mutlaka va'zî kâbil değilse de başlıca muktedir muharrirlerin bu yolda isti'mâl eyledikleri usûle göre mümkün mertebe suver-i âfiyede cem' olunabilir: (11)

1- Eşhâs-ı hikâyeden birinin veyâhüd vak'anın güzêrân eylediği mahallin rûhu müte'azzib edecek derecede tafsîlât i'tâsiyla tavsîf ve ta'rîfidir ki bu usûl Victor Hugo, Oktav Föviye ve (Hanri Dupen) gibi mehere-i mü'ellifnin ihtiyâr eyledikleri tarz-ı tahrîrdir. Meselâ Sefiller'in mukaddemesinde asıl hikâyeye pek az münâsebeti olan ma'hûd papasın ahvâl ve 'âdâtını irâ'e için hasrolunan bunca sahîfelerin, (Mösyö Dukamur)un veyâhüd Küçük Kontes'teki açığı muhâveresinin ve (Hanri Dupen)in âsârından olan (Pek Dil-ber Trop Belle)in mukaddemesinin ne derecelerde müz'îç ve ne derecelerde kasvet-efzâ olduğunu okuyanlar elbette teslim ederler.

Hâlbuki (Trop Belle) i li-eclî't-takdîr (12) Oktav Föviye göndermiş olduğu bir mektûbda "Benim yazdığım romanları ba'zı kimseler cân sıkacak derecede tavsîfâtı hâvî olduğundan bahisle zemm etmek isterler, lâkin eşhâsî kârî'in nazarında lâykıyla tanıtmadan yazılan romanlardan ne lezzet alınır bilemem" demiştir.

2- Hikâyenin vasatına doğru veyâhüd en nihâyetinde mühim bir mevki'i işgâl etmesi lâzım gelen vak'anın birdendire garâbet ve ta'accübü mücib olacak sûrette mukaddeme makâmında tahrîr edilmesidir. Ekser romanlarda bu usûle tesâdüf olunduğu gibi Midhat Efendi dahi meselâ (Arnavudlar ve Solyotlar) ve (Hayret) ve bâhusus "Rikalda" gibi romanlarda bu sûreti iltizâm buyurmuşlardır. (13)

3- Bahârın bir güzel gününü veyâhüd bir mehtâb gecesi gibi bedâyi-i tabî'iyeden birini tasvîr ile bir sûret-i şâ'irânedeki ibtidâ eder bunlar ekseriyâ üdebâ ve şu'âra tarafından tahrîr olunan romanlardır.

4- Birdendire bir mükâleme tarzında başlar (Alber Delpi) ile (Pol dö Kokun) ve (Jül Vernin) bu yolda yazılmış birçok eserleri vardır.

5- Hikâyenin kahrâman-ı vak'a tarafından i'tirâf sûretiyle nakledilmesiyledir.

Ve'l-hâsil her mü'ellifin bu bâbda kendisine mahsûs bir meslek ve mişvârî var ise de ekseriyâ bir romana ibtidâ san'ati bunlardan

'ibârettir. Ma'a-mâfih sûver-i mer'iyeden mâ'adâ bir suretle de roman tahriri mümkün olup farazâ Zola'nın bir romanı (14) bunların hepsine muhâlif olarak bir gazete bendiyle ibtidâ eder.

Sûret-i tertib ve tahrîre gelince: Ya jurnal tarzında muharrer bulunur. Oktav Föviye'nin ekserî âsârı bu yolda yazılmıştır. Ya mektûb sûretinde yazılır. Jan Jack Russo'nun Novel Eloiz'i ile Ludvig Halevi'nin ba'zı romanları gibi. Ya her bâbın vakâyi'i yekdiğerini müttehim olmak üzere tertib olunur. Midhat Efendinin Hasan Mellâh, Çengi, Hayret ve sair romanları bu yoldadır. Veya bir üslûb-ı şâ'irâne ile tahrîr olunur, veyâhûd esnâ-yı tahrîrde kârieleri de istîşhâd ve re'ylelerini istifsâr ederek yazılır. İşte asıl Midhat Efendi'nin tercih ettikleri usûl de budur ki bâ-husûs 'avâm için suhulet-i tefehümü (15) müstevcib olduğu cihetle bizim gibi 'ulûm ve ma'ârifin daha hadd-i kemâline muvâsalat edemediği mahallerde isti'mâlından diğer usûllerden ziyâde fâ'ide husûle gelir.

Ve'l-hâsıl mü'ellif de eşhâs-ı vak'a dâhilinde bulunur. Meselâ La Dam O Kamelya ve Aleksandır Duma'nın (Polin) nâmındaki romanları bu sûretle muharrerdirlir. Ahmed Midhat Efendi'nin neticesine kemâl-i şiddetle muntazır bulunduğumuz "Müşâhedât" nâmındaki romanı ile (Henüz On yedi Yaşında) ve (Felatun Efendi ile Râkım Efendi) hikâyesi ve Letâ'if-i Rivâyât meyânında "Mihnetkeşân" hep bu yolda yazılmış. ya'ni muhterem muharririn kendi başından geçen birer sergüzeşti yazarcasına kaleme alınmıştır. (16)

Romanlarda bir de san'at-i intihâ vardır ki her mü'ellifin tasvîr ettiği vak'aya ve mü'ellifin sâlik bulunduğu meslek-i edebe göre tahavvül eylediği cihetle burada diğerleri misillü birkaç sûretini 'arz etmek kâbil değildir. Meselâ intihâ san'ati muharririn Realist veya İdealist olmasına göre tebeddül eder. Oktav Föviye (Bir San'atkârın Nâmûsu) Honneur d'artiste diye yazdığı romanında san'atkâra karısı tarafından iğfâl edildiği için intihâr ettiriyor da Realist olan (Guy Dö Mopasan) Piyere Jan (Pierre et Jeanne) nâmındaki romanında, vâlidesinin hayâtını bildiği hâlde, oğluna cürmünü 'afv ettiriyor, zevcini de bundan haberdâr etmiyor; diğer veled-i nâ-meşrû'u da yine birâder makamında tanııyor. Hâlbuki vâlidesinin (17) cürüm ve kabâhati oğlunca meşhûd iken bir güne fâci'aya meydân verilmemesi ba'zı idealist muharrirler tarafından düçâr-ı mu'âheze olursa da bu vak'a ahvâl-i hayâtın bir timsâli hükmünde olup esnâ-yı hayâtta ise güzêrân eden her bir vak'anın bir sûret-i feci'ada netice-pezir olması bir kâ'ide hükmünde değildir.

Kezâ bir romanın hengâm-ı hitâmında mutâli'i ziyâdesiyle mûte'essir etmek san'ati -ki romancılar 'inde pek kıymetdârdır-

romancının dehâ ve zekâsına göre tahavvül eder. Meselâ mezâyâsına vâkıf olmadan birçok kimsenin hedef-i i'tirâzâtı olmuş olan Sezâyî Beyin Sergüzeşt nâmındaki romanlarının hâtimesi ne kadar san'atlı ise Muhsin Bey'in nihâyetinde dahi o kadar ibrâz-ı san'at ve mahâret olunmuştur. Hâlbuki (18) Sergüzeşti veyâhûd Muhsin'i bir Realist muharrir yazsaydı Dilber'e intihâr ettirmez ve Muhsin'i de öldürmezdi. Ve bu sûretle ihtimâl ki vak'ayı daha doğru tasvîr etmiş olurdu.

Ahmed Midhat Efendi'nin kâri'i en ziyâde meclûb ve dildâde eden bir fazîleti eserlerinin hemân kâffesinde – Romandan asıl maksûd olan- menfa'at-i temeddünüyenin tamâmıyla cilve-ger olmasıdır. Çünkü her bir eserin tahririnden mü'ellifince bir maksad gözetilmesi tabî'îdir. Victor Hügo o kadar sarf-ı mesâ'i ederek vücûda getirdiği (Sefilleri)ni yalnız bir papasın hâlini, bir âlüftenin fuhşunu, bir haydûdun islâh-ı hâl etmesini irâ'e etmek için tahrîr etmediği gibi (Flodke) yi de yalnız bir câninin sûret-i katlini hikâye etmek için yazmadığı âşikârdır. (19)

İsvift (Guliver Guliwer) nâmındaki romanını Servantes (Don Kişot'unu) Molyer komedilerini herkesi güldürüp eğlendirmek için mi tahrîr etmişlerdir?

Zola, Feydo (Feydeau), Flober (Flobert) gibi muktedir muharrirler romanlarında gösterdikleri fuhşiyâtı okuyanların ta'n ve teşnî'ine dûçâr olmak için mi yazmaktadırlar! Bunların kimi, hakîr ve sefil görülen bir mahlûku muhtâc-ı himâye bir ma'sûm göstermek... Kimi, münâsebet-i beşerîyye perdesi altında ne kadar çirkin çirkin ef'âl ikâ olunduğunu... ve kimi de cem'iyyet-i beşerîyyede bâ-husûs köylerde ziyâdesiyle hüküm-fermâ olan fuhş ve nâmûssuzluğun onlarca fakr u zarûret ve ihtiyâcdan neş'et eylediğini ve cem'iyyet-i kibârda Fi'l-i mezmûm-ı mezkûrun (20) 'âdet hükmünü alması ise birçok zarîf ve şık mösyölerin bi-çâre ve za'îf olan kadınları ihâtâ edip sabâhat-i vehiyyelerinden zekâvet-i fitriyyelerinden, istifâde ile hiç ârâm vermeksizin birtakım etvâr-ı 'âşikâne, enzâr-ı müştâkâne 'atfelemelerinden ileri geldiğini irâ'e ile celb-i dikkat ve sâ'i-yi intibâh ve basîret olmak maksad-ı insâniyyet-perverânesiyledir.

İşte Midhat Efendi dahi her bir romanında bu fikr-i hakîmâneyi dâ'imâ der-pîş-i mütâla'a ederek meselâ terceme ettikleri romanları "Gabriyel'in Günâhı" veyâhûd "La Dam O Kamelya" gibi her biri kadın ve her biri erkek için mûcib-i intibâh birtakım hikemiyyâtı ve 'ibret-âmiz vukû'âtı hâvî olan âsar içinden intihâb etmiş ve kendi zâde-i tab'ları (21) olan Hasan Mellâh, Yeryüzünde Bir Melek ve Hayret gibi romanlarında ise, her harekâtında kâr ve 'amelî zulm ve ta'addî ve cân yakmak olan birtakım erbâb-ı cinâyetin en nihâyet

pençe-i 'adâletinde intikâm-ı İlâhiye dūçâr olduklarını göstermeye, gayret etmişlerdir.

Hasan Mellâh hakîkaten 'umûm 'Osmanlıların mü'ellifine tahsin-h'ân edecek derecede mükemmel bir eserdir. Vâkı'â ba'zı mu'âhizin-i gümrâh, 'acabâ Hasan Mellâh veyâhûd Midhat Efendi'nin ey kârî' ve ey kârî'in hitâblarıyla mâlî olan sâ'ir romanları ne gibi bir meziyyet ve ehemmiyyeti hâ'izdir gibi mu'âhezât-fürûşlukta bulunurlarsa da şurasını beyân ederiz ki, kendi maksad ve arzuları vechile on sekiz yaşında bir çocuğun on dört yaşındaki bir kıza nasıl 'ilân-ı 'aşk ittiğini, ve ötüşen kuşların veyâ reng-i âsümânın bilmem neye (22) tasvir etmek sûretiyle yazılan bir eser, latîf olmakla berâber bu misillü muharrerâtın husûle getirdikleri te'sirât ânî olup ba'de'l-mütâla'a belki teşvîş-i ezhâna ve tağlît-i efkâra bâ'is olurlar.. Bundan kat'-ı nazar bunların tahrîri de o kadar kudret ve isti'dâda tevakkuf etmeyerek meşâhîr-i üdebânın âsâr-ı mergûbelerini biraz dikkatlice mütâla'a ile husûle gelebilir bir meziyyettir. Hâlbuki Hasan Mellâh veyâ Hüseyin Fellâh gibi bir roman tahrîr edebilmek gerek Mısır gerek İspanya târihini... Cezâyir ahâlîsinin âdât ve ahlâk-ı kadîmesini... bir romancının mâlik olduğu nüfûz-ı nazarla ki -En meşkûk nikât-ı muzlimeye bile duhûl edebilir- tedkîk ve mü tâla'a etmeye ve ba'dehu insâniyyete 'ibret-bağış olacak birtakım vakâyi' ile mezcederek enzâr-ı (23) intibâh-ı millete vaz' eylemek gibi herkesin ihtihâm edemeyeceği bir mesâ'i-yi müşkûle, bir fitrat ve cibilliyeyi edebiyeye mâlik bulunmağa vâ-bestedir.

Vâkı'a Midhat Efendi'nin romanları büsbütün hatâdan nekâyisden âzâde değildir. Meselâ sokak ortasında pencereler arasında kurulan 'aşk köprüsünün veyâhûd Piyetro gibi bir korsana isnâd olunan efkâr ve hikemiyyenin biraz mübâlağalica görünmesi ve kezâ yekdiğerinden bir bağçe ile faslonmuş iki oda beynine merbût bir telefon hattı vâsıtasıyla- Çünkü 'âlet-i mezkûre iki ucu iki kulağa mevsûl olduğu hâlde bile gür sesleri gâyet yavaş nakleyediğinden- iki 'âşığım te'âtî eylediği sadâ-yı bûs ve dehânın bâ-husûs telefonun bir ucu odanın (24) dîvârına merbût olduğu hâlde dahi gûş ve istimâ'ı imkânına biraz ifrât edilmiş olması inkâr olunamaz. Âsâr-ı mezkûre kuvvetli ihtimâmlı bir nazar-ı intikâd ile tedkîk olunur ise bunlardan mücib-i istib'âd ve istiğrâb hâller dahi görülmez değildir. Fakat bu misillü hatâ'iyâtın bir mü'ellifin şânına îrâs-ı nakîsa edemeyeceği âşikârdır. Kusrudan hatâdan bi'l-külliyeye masûniyyet kime müyesser olmuştur ki Midhat Efendi'ye de müyesser olsun?... En mükemmel romanlarda ba'zı tesâdüfâtın istimdâda mecbûr olan muharrirlere sorulsa tesâdüfât-ı mezkûrenin hakîkaten müsteb'id olduğunu kendileri de i'tirâf edecekleri gibi Ahmed Midhat Efendi dahi âsârı meyânındaki

bu misillü nekâyisi i'tirâf edebilecek kadar az insâf göstermekte mu'âne ve mükâbere edemez... (25)

Âlâyın kraliçesine 'ilâve buyurdıkları zeylin mütâla'asından müfhehim olur ki Ahmed Midhat Efendi roman yazmak hususunda, Avrupa üdebâsı arasında bir şöhret-i edebiyeye-i fevka'l-âdeye mâlik olan mü'ellif-i kitâb kadar ve belki daha ziyâde iktidâra mâliktirler. Çünkü gereği gibi plânı kurulmuş bir romanı tahrîr eden mü'ellif istediği sûrette sevk-i hâmede muhtâr olabiliyorsa da hemen nısfına karîb gibi bir yerden başlayan muharrirde o kadar serbestî-yi kalem mümkün olamaz.

Başka kurduğu plân üzerine bir kat daha binâ çıkarmak ve o binâyı verdiği şive-i mahsûsa esâs plâna asla mugâyir düşmediği hâlde netâyîc-i bil-küllîye başkalaşmak olur olmaza cür'etle göze aldırılacak işlerden midir?... Bunda muharrir kendisini div âyinesinde (26) görececek olursa bil-âhire 'adem-i muvaffakiyyetle nedâmetin de esfel-i derekâtına düşeceği havfini unutmamalıdır. Ahmed Midhat Efendinin bu cür'etle derece-i muvaffakiyyetini pek müdekkikâne ve mukaddirâne bir nazarla tedkik olunmalıdır.

Kezâ Fransızlar beyninde pek ziyâde şöhret kazanan tefrikanüvislerden Ksavie dö Montepiye'nin en meşhûr eserlerinden biri olan (Simon e Mari)ye nazîre kılıklı yazdıkları (Haydut Montari)nin gerek entrikçe ve gerek garâbet-i vak'a cihetiyle o koca romana fâ'ik olduğunu kim inkâr eder?... Hele Simon e Mari'de muharriri başı sıkıldıkça tesâdüfât-ı müsteb'ideye ilticâ eylediği hâlde Montari'de bu yolda hiçbir tesâdüfe rast gelinir mi?... Ahmed Midhat Efendi'de bu tanzîr merâkî (27) pek ziyâde'dir. Hasan Mellâh'ı da Monte Kristo'yu tanzîr için yazdıklarını mukaddemesinde tasrîh etmişlerdir. Fakat âsârının târîh-i intişârlarına ve mâhiyyetlerine dikkat olunursa anlaşılır ki her ne zamân bir ecnebî romanı tercüme etmişler ise anı ta'kîb eden kendi romanlarında mutlaka fikr-i tanzîr ve müsâbakaya meclûb olmuşlardır.

Ahmed Midhat Efendinin âsârı meyânında ba'zı hakâyık da vardır ki bâdî-yi emirde hayâl hem de pek mübâlağa edilmiş hayâl gibi görünerek şâyân-ı i'tirâzdır zannolunur. Farazâ 'Acem 'Alî Bey'in naklonunan kuvvet ve kudretine i'tirâz olunmak istenilirse, buna karşı denilir ki Fransızların bir orduya karşı gelen Jan Darklarına, İngilizlerin yalnız başına bir haydûd çetesini def ve perişân eden Elizabetlerine (28) i'timâd olduğu hâlde bir Türk karısının beş altı kişiyi ihâfe eylemesi ihtimâli neden mefkûd olsun?. Veyâhûd bir kadının erkek libâsını iktisâ ile sokakta gezebilmesi o kadar muhayyirü'l-'ukûl müdür?... Kırım muhârebesinde nâm u şân kazanan Kara Fâtıma ferâmûş edildi mi? Hâlbuki 'Acem 'Alî Bey'deki kuvvet

ve şecâ'ate mâddeten mâlik olan kadının eylevm pek ihtiyâr bulunduğu hâlde ber-hayât bulunduğu da işitilmiştir. Frenklerin her yazdığını tahsîn ederek ve meselâ Jul Vern'i mütâla'a ederken mü'ellifin gerek Amerika ve gerek Afrika ve Çin Kıt'aları gibi her biri en meşhûr seyyâhlarca bile lâyıkıyla ma'lûm olmayan kıta'ât hakkında karış karış i'tâ-yı ma'lûmât eylesesini ve oraların hayvânâtından, yerlilerinin ahlâk ve 'âdâtından (29) 'âdetâ mahâll-i mezkûrede bir müddet ikâmet etmişçesine i'tâ-yı ma'lûmât eylesesini pek büyük ehemmiyetle telakkî edip alkışladığımız hâlde Midhat Efendinin Amerika ormanları arasında yaşayan ve Jül Vern'de bile daha tesâdüf olunmayan vahşi kızıl gönlerin en ehemmiyetsiz 'âdâtına varıncaya kadar i'tâ-yı ma'lûmât eylesesini bir nazar-ı bî-kaydâne ile telakkî etmeli miyiz?

Ma'lûmât-ı mezkûre eski seyâhat-nâmeler, eski coğrafyalar ile hükûmât-ı müctemi'a-i Amerika'nın târih-i terakkiyyât ve tevsî'âtından iktibâs olunmuşlardır. San'at-i tahrîre vâkîf olanlara ihtâra bile hâcet yoktur ki o eserde muharririn yigirmi sahîfeye derc eylediği ma'lûmâtı cem' için ol mikdâr cild okuması lâzım gelir. Ma'lûmât-ı mezkûre cümleten hâfizada müctemi' ve müheybâ bulunabilir mi?... (30)

Akvâm-ı İslamiye'den olduklarıçün Frenk târihlerinde dahi tesâdüf olunması nâ-mümkün olan Mısır Kölemenlerinin ve Cezâyir Dâyîlerinin; Hind Brahmalarının ahvâl-i garîbe ve vukû'ât-ı 'acibelerine dâ'ir ma'lûmât-ı lâzimiyi i'tâ etmek dahi bu kabîldendir. Bunları tedkîk ve tahrîr ile meh-tâba karşı pencereyi sürüp kâ'inâtı temâşâdan iktisâb ettiği lezzeti bir sûret-i şâ'irânedede yazmak beyninde fark vardır, bu farkın derecesini bihakkın takdîr için biraz te'emmül zahmetine katlanmalıdır.

Ahmed Midhat Efendinin romanlarında tesâdüf olunan bir mezîyyet-i ahlâkiyye eşhâs-ı vakâyi'in hemen kâffesine 'iffet ve 'ismetlerini, muhayyirü'l-'ukûl bir sûrette muhâfaza ettirmeleridir. Cüzella'nın Alfons ile birçok zamân beraber bulunduğu (31) hâlde 'iffetini muhâfaza etmesi, Vapurun kamarasında kolları arasında uzanan perî-tal'at bir kızı her bir cihetle temellük etmişken yalnız bir ricâyâ mebnî fikr-i tasalluttan ferâgat etmesi Hasan Mellâh için bir fazîlet değil midir?.

Lâkin o fazîlete lâyık görmek için intihâb olunacak zâtların İspanyol ve Arap milletlerinden intihâbında bir nazar-ı dikkat vardır. Cüzella bir Paris kızı olsa Hasan Mellâh dahi bu 'asrın şıklarından birisi bulursa idi bu fazîlet kendileri için müsteb'idât-ı fevka'l-âdeden görülür idi. Hatta kahramânların birisi İspanyol ve diğeri 'Arap olduğu ve onlar için bu sûret-i nâmûs-perveri hâlâ dahi fezâ'il-i

ahlâkiyyelerinden bulunduğu hâlde bile yazan muharrir zamânımız (32) Realistlerinden veyâ Naturalistlerinden olmuş olsaydı tabî'idir ki böyle tasavvur etmeyip gerek Hasan Mellâh'a kızın ricâlarına ihâlâ-i nazar ettirmez ve gerekse kıza kendini bırakmasıçün Hasan Mellâh'a o kadar ricâ ettirmezdi ve ihtimâl ki o hâlde daha doğru bir hakikat yazmış olurdu. Şu kadar ki romandan maksad-ı aslî bu olmayıp mâdâm ki romanları tehzîb-i ahlâka hâdim bir vasıta-i nâfi'a hükmünde telakkî ediyoruz, o hâlde ecnâs ve envâ'ı arasında ahlâkî romanları diğerlerine tercih etmeliğimiz iktizâ eder zâten Fransızlarda dahi mukaddemen ahlâkî romanlar ve mu'ahharen İdealist romanlar sırasıyla nazar-ı ehemmiyyete alındığı hâlde gitgide Naturalizm mesleği hepsini gölge altında bırakmağa başlamıştır. (33)

Meselâ mukaddemleri Şatobriyanlar, Alfre dö Museler, Lamartinler, Viktor Hugolar roman yazdıkları vakit en evvel nazar-ı dikkate aldıkları nokta-i mühimme ahlâk olurdu lâkin bu usûl gitgide tebeddül edip nihâyet şimdiki gibi Realistlere mevki'ini terk etmeye mecbûr olmuşdur. Fakat şöyle bir su'âl vârid olursa 'acabâ ne cevâb verilecektir:

Tabî'î ve hakîkî denilen romanlar mutlaka rezâ'il ve denâ'et-i beşeriyyeyi mi irâ'e etmelidir? 'Ulûv-i cenâb, nâmûs, merdlik, fedâkârlık gibi hasâ'is-i civânmerdî hiç tabî'at-i beşeriyyede yok mudur ki bunlar üzerine binâ-yı hikmet edenler hayâl ile ithâm olunuyorlar? 'Acabâ kendilerinde 'ulûv-i ahlâk kalmayanların kimsede de kalmamış olduğuna zehâbları doğru olabilir mi?

(Latîfe) herifin birisi sağır olmuş da (34) "Bir zamânın koyunları me! diye bağırıyorlar idi şimdiki ise yalnız ağızlarını açıyorlar diye şikâyet eder imiş" hakikat 'acabâ onun dediği gibi midir?

Bizim edebiyât-ı hâzırımız dahi Fransa'daki Şatobriyan ve Alfre dö Muse zamânlarına müşâbih olduğundan ahlâkî ve hayâlî romanlar tabî'î romanlara tercih olunmaktadır.

Romanlar zâten cem'iyetin tahavvülâtına tâbi' olup cem'iyetçe vukû' bulan terakkıyyât ne kadar mütehavvil olursa onlarda da o derece tebeddülât müşâhede olunur. Meselâ kurûn-ı vüstâ veyâhûd 17. 'asırda yazılan romanların hemân kâffesi yekdiğerine benzedikleri ve hâvî oldukları vakâyi' ve mâcerâ cihetiyle... hemân kâmilen yekdiğerininin müşâbihî (35) buldukları hâlde mu'ahharen efkâr-ı cem'iyetin birçok kısma inkısâm etmesi üzerine onlar da birbirine benzemeğe başlamıştır.

Meselâ mukaddemen yazılan meşhûr romanlardan (Kandid) Candide'i veyâ (Novel Eloiz) ile (Pol ve Virjini)'yi mütâlâ'a ederken

hemen kâffesinden'aynı lezzet iktisâb olunduğu hâlde mu'ahharan (Atala) Atala'dan i'tibâren (Paris Esrâr)ının neşrine kadar mürûr eden elli sene zarfında tab' ve temsil olunan veyâhûd bu kadar zamân zarfında değil yalnız 15 sene sonra ser-zede-i zuhûr olan romanlar nazar-ı mütâla'aya alınsa gerek esâs ve gerek şekil cihetiyle aralarında ne kadar büyük farklar mevcûd olduğu görölmür. Bunlardan kimi müstehziyâne, kimisi pesimist, ba'zısı (36) demokratları ba'zısı aristokratları mültezimâne ve'l-hâsıl bir kısmı nâzikâne, diğerleri 'âmîyâne bir sûrette muharrerdirler.

Şu kadar ki bu vechile her bir şekli alabilen romanın efkâr-ı 'umûmiyye üzerindeki te'siri tiyatrodan daha ziyâdedir; Şâ'irâne usûl-i tahrîrin, 'âşikâne tahayyülâtın romancılık san'atinde onda dokuz nisbetinde ehemmiyeti olmadığı gibi bir sürü vakâyi'i sırasıyla yazarak dâ'imâ arzû-yı tecessüsü hâl-i bidârîde bulundurmaklığın da bir fâ'ide ve meziyyeti yoktur.

Romanda asıl matlûb ve mültezem olan mâdde heves ve meyl-i insânîyi tedkik ve ta'mik ile âlâm ve ekdâr ve neş'e ve meserret-i nefsânîyyeyi lâyıkı vechiyle tasvîr etmektir. Romanda bir bahâr gecesi (37) veyâhûd bir kızın sabâhat-i endâmını ta'rîf yerine o kızın eşgâl-i suveriyyesine istinâden âmâl-i kalbiyyesini, efkâr ve temâyülâtını irâ'e etmek ve kendisinde perveriş-yâb-ı kemâl olabilecek isti'dâd ve kâbiliyyeti taharrî ettirmek elbette daha nâfi'dir.

Romanların şimdiki aldığı tarz ve sûret üzerine artık anlara cem'iyyet-i beşeriyyenin bir mir'ât-i hakikiyyesi i'tâ ve itlâkı doğru olamaz. Çünkü bir vakitler romanların bu sûretle tesmiyesi doğru olabilir idiye de şimdi cem'iyyet-i beşeriyye romanlarda musavver olan eşhâsa göre tebeddül ve iktisâb-ı meslek etmek üzeredir. Yeni usûlde muharrir romanlarda gösterilen ba'zı hâlât-ı fevka'l-âdeyi ciddiyetle telakkî ederek, daha (38) doğrusu o sûrette telakkîde kendilerince bir fâ'ide görenek ona ittîbâ hareket eden birçok eşhâs, meselâ cem'iyyet-i kibâra mensûb kocalı bir kadına (kur) yapıp onu iğfâl etmek ve sonra kadının zevcini de katl ile ona büsbütün temellük etmek gibi birtakım denâ'eti musavver bir roman kahramânına taklîd-i hareket eylemekte kendilerince şâyân-ı tekdîr bir hareket görmedikten mâ'ada belki iftihâra bile cür'et ediyorlar ve yalnız te'essûf ettikleri şey nümûne-i imtisâlleri derecesine vâsıl olmadıklarından 'ibâret kalıyor.

Bugün Avrupa'da romanlar -Bu ta'bîre tabî'i biz dâhil olamayız- öyle bir şekil kesbetmişdir ki onlarda vefâ ve sadâkatden bahsetmek herkesin istihzâsına dâ'ir olmak tehlikesini (39) dâ'îdir., ciddî bir heves irâ'e etmek en acı hiciviyâta hedef olmaklığı mü'eddîdir, hatta mazhar-ı tahsîn ve sitâyiş olmak için en hayır-h'âh en faziletli bir

muharrir bile böyle fesâd-ı ahlâkî bâdî roman yazarak nâmını teşhîr ediyor.. Bu harekâtı taklîd edenler şâyân-ı dîh ve istihzâ olmakla berâber merhamete de şâyestedirler, çünkü iddi'â-yı temeddüh ile nihâyet bir gün gelir ki mukallidîn hakîkaten fazîlet-i ahlâkiyyesi fenâ hâlde rahne-dâr olmuş bulunur. Daha yakın vakte kadar romanlar yalnız bir hikâye tahrîr etmek maksadıyla yazılır ve yazdıklarından ne kasdettikleri mü'elliflerine su'âl olursa hatta böyle bir talebin vârid olmasına bile ta'accüb edilirdi. Bir roman ne sûretle muharrir bulunursa bulunsun mutlaka bir maksad ve gâyeye hâvi olmalıdır. (40)

Romancı en emîn bir yola sâlik olmasa bile hiç olmazsa tesâdüfî olarak da yürümemelidir. Zîrâ romandan maksad kârî'ni eğlendirmek, garâbet ve ta'accüblerini mücib olmak değildir.

Romanda bu usûl ya'ni tasvîr-i hissiyât ve teşrîh-i hevesât yerine garîb garîb vak'alar irâ'esine devâm olundukça, cem'iyyetçe anlardan maksûd olan hidemât-ı nâfi'a-ı ahlâkiyyenin vücûda gelmesi mutasavver değildir. Bir de tecrübe ile müsbetdir ki mesâ'il-i hikemiyye ve temeddüniyye başlıca müzâkerât ve muhâberât-ı husûsiyyeye muhtâc olup roman derûnundaki hayâlâta hiç bir vakit tâbi' olamaz. Roman vâsıtasıyla bu gibi mesâ'ilin bir sûret-i kat'iyyede halli asla kabûl olunur tahakkümlerden değildir.

Şu kadar ki roman en büyük mesâ'ile kadar fakat (41) yalnız müdâhale sûretiyle karışabilir. Zîrâ romandan asıl maksûd ve mültezem olan efkâr-ı kârî'ni tebdîl etmek olup yoksa bi'z-zât eşhâsı tebdîl değildir.

Romanlarında Ahmed Midhat Efendinin demi Realisme mesleğini ihtiyâr ve iltizâm etmeleri zamânımızın gördüğü lüzûm-ı hakîkî üzerindedir çünkü Midhat Efendi yazdığı romanlarda ibtidâ-yı emirde bir müddet efkâr-ı 'umûmiyyeyi roman kırâ'atine kesb-i i'tiyâd ettirmek için uğraşmıştır.

Târîh-i intişârları sırasıyla mütâla'a olunur ise müşârûn-ileyh evvelâ yazdıkları âsârın birtakım vakâyi' ile mâlî olduğu görülür. Şu kadar ki bu yolda ibtidâları da kendilerinin san'at ve mahâretine bir büyük delîl olup çünkü birdenbire şimdiki ihtiyâr buyurdıkları mesleği istimâl etmiş (42) olsalardı o zamân büsbütün kendilerini düçâr-ı yes edecek sûrette ta'rîzâta, mu'âhezâta hedef olmaları ihtimâlî vârid olurdu.

Sanki olmadı mı? Yeryüzünde Bir Melek daha bitmeksizin henüz gazeteye derc olunurken bir hey'et-i intikâdiyye tarafından mu'âhezeye başlandı. Hem de ne mu'âheze! Yazanlar bugün okusalar mutlaka yüzleri kızarır. Hücûmları esere değil mü'essire idi.

Muharririn zâtını şütüm-ı galizeye düçâr eyliyor idi. “Âlem-i tahrîrden vücûdunu kaldıracamız” diye ‘alenen i’lân-ı husûmet eyliyorlar idi. Vakit gazetesinin sütûnlarını dolduran bu intikâd-ı garîb târîh-i edebiyâtımız sahâyifinde pek tuhaf görülecektir. Bu mu’âheze dahi Yeryüzünde Bir Melek’in kıymet-i mahsûsasını azaltmayıp artırdı. (43) Tam millî, tam ahlâkî bundan güzel bir romanı Midhat Efendinin âsârı meyânında aramamalıdır.

Kezâ bu meslek-i tahrîri iltizâm eylemeyip de eserlerinde bir üslûb-ı şâ’irâne isti’mâl etmiş bulunsalardı, hiç şübhe yok ki bugün hemân yüzde doksan kişinin kemâl-i ihtirâm ve bir hiss-i şükranla yâd ve takdîs eyledikleri nâm-ı ‘âlîleri birkaç kişi beyninde kalıp unutulur ve bu yüzden birçok kimse envâr-ı hakikatle müstenîr olmaktan mahrûm ve bî-nasîb kalırdı.

Binâ’en-aleyh evvel-emirde fikr-i ‘avâmî tenvîr etmek için, ahâlinin hüsn-i sûretle terbiyeye kesb-i isti’dâd etmiş olan kâbiliyyet-i asliyyelerinin romanlardan, lâzım gelen hakâyık-ı fikriyyeyi istihrâc etmek iktidârına mâlik bulunduğuna vâkıf (44) oluncaya kadar ciddi bir roman neşreylememişlerdir.

Ma’lûmdur ki mütâla’a eyledikleri bir eserden istintâc eyledikleri neticeyi bil-muhâkeme harekât ve ‘amellerine tatbîk ile tehzîb-i ahlâka veyâ ta’dîl-i efkâra henüz tamâmıyla muktedir olamayan bir kavmin -buldukları şûriş-i efkâr içinden tahlis maksadıyla- her kimin tarafından olursa olsun irâ’e olunan keyfe-me’ttefak bir tarîke, kolayca sevk ve idhâli mümkündür.

Ahmed Midhat Efendi bu kâ’ide-i tabî’iyyeye âgâh olduklarından halka ibtidâ ‘iffet ve ‘ismet-i bâkirânelerini muhâfaza ettirmek için “moralizm” meslek-i edebini kabûl ederek o yolda îrâd-ı efkâr ile irâ’e-i tarîk-i fazîlete koyulmuşlardı.

Dominika ve Sarpson gibi cânîlerin en (45) nihâyet ‘adâlet-i îlâhiyye altında kıvrana kıvrana cân verdiklerini ve Kanlı Mustafâ’nın pençe-i kanından halâsiyyât olmuştun bile yine mücâzât-ı lâykasını gördüğünü göstererek sâ’î-yi enzâr-ı intibâh olmaya sarf ve gayret ve Süleyman Muslî ile Hasan Mellâh’ın bunca seneler mezâhim ve meşâkk içinde imrâr-ı ‘ömr ettikleri hâlde mücerred fikirlerindeki sabir u sebât ile bütün mevânî’ ve müşkilâtı ref’ ederek nâ’îl-i maksûd u emel olduklarını ve şân-ı merdîye muvâfik olan dahi dâ’ima mahlûka karşı izhâr-ı ‘acdden istinkâf ile gayret ve ikdâm olduğunu ifhâm ederek câlib-i dikkat ve basîret olmağa bezl-i makderet ederler idi. Ve’l-hâsil Moralizmden, nısf Realizmi demi Realizme ve en nihâyet bugün Avrupa’da dahi bir meslek olan Naturalizm (46)

usûlünü de kabûl ile kâri'lerini bu sûrette yazılmış romanlarla müstefid etmeye başlamışlardır.

Memleketimiz halkına Sergüzeşt gibi şâ'irâne muharrer eserlerin mi daha ziyâde fâ'idesi vardır yoksa Midhat Efendinin romanlarının mı?..

Sezâyi Beyefendinin en ziyâde mezâyâ-yı edebiyelerini takdîr ile meftûn ve fazâ'il ve kemâlâtı olanlardan biri de bu 'âcizleridir. Mâ'amâfih bî- tarafâne muhâkeme edilecek olursa Midhat Efendinin âsârının her hâlde daha ziyâde fâ'ide-bahş olduğu meydâna çıkar.

Vâkı'â Sergüzeşt gâyet 'âşikâne tahayyülât, gâyet nâzikâne tasavvurât ile müzeyyen ve münakkaş bulunduğundam üdebâ arasında ve bâ-husûs kadınlar meyânında daha ziyâde mazhar-ı takdîr ve şâyân olur (47) çünkü farazâ kadınlar kapalı ve ma'nidâr olan ifâdâtı hemen dâ'imâ sarîh ve âşikâr olan 'ibârâta tercîh ettikleri gibi kendileri 'asabî oldukları cihetle ufak bir i'tirâf-ı sevdâ, güzel bir tasvîr-i zîbâya ziyâdesiyle meshûr olurlar. Hâlbuki ciddiyâtla iştigâl eyleyenler, kadınların hissetikleri bu misillü huzûzât-ı muvakkıtaya aslâ iştirâk etmeyip dâ'imâ âsâr-ı ciddiyeye ile iştigâli sevdiklerinden onların nazarında o kadar şâyeste-i takdîr olamaz.

Bu misüllü eserlere mühezzib-i ahlâk birer roman denilmekten ziyâde -Salon kitabı- ta'bîr olursa daha doğru olmuş olur.

"Sergüzeşt" in salon kitabı diye tavsîfinden mü'ellifin letâfet-i ifâdesiyle, zarâfet-i üslûbu ve nezâket-i hayâlî inkâr edildiği (48) anlaşılmasın bil-'akis müşârûn-ileyhin meftûn-ı fazâ'ili olanlardan biri de bu 'âcizleri olduğunu yukarıda bil-münâsebe 'arz eylemişdim.

Yalnız şunu söylemek isterim ki, yazdıkları eserlerde sâdeliği biraz daha iltizâm eyleseler vâkı'â o vakit gerek salon ricâline ve gerek mu'teber hânımların alkışlarından bir müddet mahrumiyet-i zarûrî hükmünü alırsa da birçok zamân geçmeden kendilerini asıl kemâl-i ciddiyetle tahsîn ve takdîr edecek mukadderler bulacaklarına şübhe yoktur.

Her ne kadar ekser Santimalist muharrirleri gibi Sergüzeşt mü'ellifi de romanında Celâl Beyi on sekiz on dokuz yaşında, nahîf, rengi soluk bir bey farz etmemişse de yine Dilber'in gâ'ib olması üzerine vukû' bulan hissiyâtı pek (49) müfritâne tasvîr olunmuş ve hele kamara derûnundaki hareket-i tecâvüz-kârânesi kendi terbiye ve edbiyle nâ-münâsib bir yolda irâ'e olunmuştur.

Midhat Efendinin hakikaten teşrîh-i hissiyât-ı beşeriyeye hakkında pek ziyâde nüfûz-ı nazara mâlik oldukları Çengi romanıyla

da müsbetdir. (‘Âşık Bir Peder) nâmı altındaki bâbda hikâye olunan kızın bu zamânlarda vücûdu değil hatta tasavvuru bile doğru değildir gibi birtakım zûnûnun fikre tebâdürü tabî’idir şu kadar ki mü’ellif zâten bunun hakikaten vücûdu olduğunu veya olabileceğini iddi’â etmeyip hatta bunu bu vechile i’tirâzdan masûn kılacak bir sûrette de tasvîr edebilirken bu yolda irâ’e etmekten maksadı, yalnız başına büyüyen bir kızın küçük yaşından beri erkek (50) yüzü görmediği hâlde ne gibi hissiyyât ile birine dil-dâde olduğunu ve kendisinde hiss-i sevdânın ne sûretle husûle geldiğini ve bu esnâda fikrini ne gibi bir tahayyülât-ı latife okşadığını birer birer mütâla’a ederek hissiyyât-ı beşeriyeyi en müdekkık psikologlara bile reşk-âver olacak bir sûret-i mâhirâne tasvîr eylemekdir zannedirim. Ve kezâ her bir hissiyyât-ı ma’nevîyesi mahvolmuş olan bir kadının.. bir çenginin birçok müddet geçmekle beraber yine kalbinde şefkat-i mâderâne hiss-i maksadını taşıyabileceğini ve neticesini düşünmeden “Çal oynasın vur patlasın” âlemlerinde dolaşan süfehânın en nihâyet dest-küşâ-yı tese’ül olacak bir hâl-i zarûret-i me’âle düçar olacaklarını ve hele Hüseyin Fellâh’taki ‘Ömer’in sadâkatini ve kızın (51) birinci def’a olarak dilenmek için el uzattığı zamân kalbini parçalayan acı acı hissiyyâtı ne kadar hakîmâne bir sûrette irâ’e buyurmuşlardır.

Ahmed Midhat Efendinin mütâla’a-ı âsârından da istidlâl olunacağı vechile müşârûn-ileyh romanlarında Şark ve Garb san’at-i cedîdesinin iki büyük ilhâmâtı olan hiss-i tabî’at Sentiment de la Nature ile sevk-i tabî’-yi hevesât-ı insâniyyeyi instinct de la passion humaine birleştirmeye çalışmaktadır. Çünkü bu iki hâsse-i edebîyye ve hikemiyyenin ‘adem-i ictimâ’î hâlinde mükemmel sûrette roman tahrîri kâbil değildir. Kezâ târîh-i edebîyyât-ı Garbiyye dahi tedkîk olundukta Fransa’da dahi bu hissiyyât uyanmaktan evvel mükemmel bir roman yazılmamış olduğu sâbit olur. (52)

Vaktâ ki on sekizinci ‘asrın nihâyetine doğru heves-i tecceddüd ve lezzet-i san’at tevellüd etdi, ‘umûm edebîyyâtta bir büyük tebeddül eseri müşâhede olundu şöyle ki: Meselâ şî’ir (Odes et Ballades) muharririyle şa’şa’a, (Alfre Dö Vinyi) Alfred De Vigni ile kesb-i ziyet eyledi. (Sen Böv)ün nazar-ı tedkîk-i mü-şikâfânesinden güzêrân etti. Kezâ ruhâniyyûn derecesini Spritualisme bulan ‘ilm-i felsefe (Viktor Kuzen) V.Cousin (Jofruva) Jouffroy gibi hakîmlerin psikolojisi vâsıtası ile kesb-i terakkî eyledi. Roman -ki andan evveline gelinceye kadar hemân mefkûd hükmünde idi- Jorj San ve Balzaklar ma’rifetiyle biraz tarz-ı tabî’isini bulup san’at-i cedîdin bu iki ilhâmât-ı ‘azimesiyle dahi kesb-i mükemmiyyet eyledi. (53)

Şu kadarki gerek tefekkür ve gerek tahayyül ve san’at hakkında bu hiss-i tabî’ât birdenbire kesb-i ehemmiyyet edemeyip bu fikrin

revâc bulmasıyçün (Şatobriyan) ve (Madam İstepil) tarafından pek ziyâde gayret olundu.

Fransızların bu sûretle nihâyet derecede terakkîye meyelânından husûle gelecek olan mazarrata, vukû'undan evvel, ibtidâ âgâh olan ve evvel emirde bu terakkîyi müşâhade ile memnûn olduğu hâlde mu'ahharan aldığı tavr u şekli görünce kesb-i dehşet eden Göte der ki: "Edebiyyât husûsunda yalnız biraz daha ileri gitmesini arzû eden Fransızların ona nâ'il oldukları hâlde dahi kâna'at etmeyip şekil ve esâs-ı edebî tebdil etmeye başladılar, esâtirin güzel güzel tesâviri (54) yerine şimdi dîvler, perîler, şeytânlar kâ'im oldu. Evvelki kahramânların mahallini bugün birtakım hayudlar doldurdu; bu böyle devâm ederse nihâyet edebiyâtlarında ne hakikat ne de hikmet-i bedâ'î, san'ati kalacaktır.

Kezâ Viktor Hugo hakkında dahi: "Koca Fransız şâ'irinin iktidâr ve mahâretini hiç bir kimesne inkâr edemez lâkin öyle bir tarif üzerinde ileriliyor ki san'atinin isti'mâli kendisince pek güç olacaktır" demiştir.

Fransa edebiyâtında bu şûriş ve herc ü mercin gitdikçe tezâyüdünü uzaktan uzağa temâşâ ile müte'essif olan (Faust) Faust ve (Verter) Werther mü'ellifi yine bir gün demiştir ki: "Kımyâ-gerler bize üç sûretle tahammür vâki' olabileceğini (55) söylerler, biri şarâb, diğeri sirke, üçüncüsü de ta'affün. Ma'e't-te'essüf görülüyor ki Fransızlar bu üçüncü sûreti diğerlerine tercih ediyorlar. Bu hâlde 'acabâ nasıl olup da kendi hüsn-i tabî'îsiyle üzüm salkımı yeniden zuhûr edecek ve nasıl olup da tekrâr kavî ve sahîh bir tahammür husûle gelecektir? Bilemem. Eğer mâlik oldukları şarâbların ta'm ve lezzeti de bu devr-i felâket-i edebilerinde halel-pezîr olmazsa Fransızlar kendilerini bahtiyâr bilmelidirler."

Edebiyyât-ı Garbiyye'de husûle gelen bu terakkî gittikçe ileriliyordu. (Lamartin'in (Le Meditasyon) Les Meditations ile Armoni Harmonies nâmındaki eserlerinden sonra (Joslen Jokeliyn'i) zuhûr etti. Alfre Dö Vinyi daha ziyâde kesb-i (56) kemâl etmiş bir san'atle (Estello) Stellosunu husûle getirdi Alfre Dö Muse (Leoni) Les Nuits sini tahfîr etti.

Kezâ (Jorj San) da (Bir Seyyâhın Mektûbları) Les Letress d'un voyageur'nuve (Andre)siyle (Leone) Leoni)sini meydâna getirdi. Ma'mâfih dikkat etmelidir ki mevâdd-i edebiyeye-i 'asrın 'ukde-i hakîkiyyesi buradadır. Fi'l-hakîka her şey tebeddül etmeye başlayıp yalnız hüner ve ma'rifetin esâsında değil anların sûret-i telakkîlerinde ve mesâ'i-yi efkârının cihet ve istikâmetinde ve hatta zevk-i 'umûmîde bile bir tagayyür husûle gelmişti. Kezâ edebiyât cihetinde

dahi bu şürişin şu netice-i garibesidir ki, teşevvüş-i efkâr içinde hâlel-pezîr olan bir nokta-i muvâzene irâ'e ile, tabâyi'-i garîbe ve şedîde gibi, (57) serserîlik arzûları ve mugâlate hevesât-ı gibi, ve tahayyülâtın sù-yi isti'mâli gibi birtakım harekât-ı zemîmeye birer meslek-i mahsûs küşâd etmişti. Beyhûde yere (Güstav Plans) ve (Sen Böv) gibi mü'ahizler bu seyl-i hurûşâna karşı mukâvemet ederek muhâtarayı irâ'e etmek ve mahvolan hüner ve ma'rifeti hıfz ile san'at ve zevki yeniden cânlandırmak için uğraşmışlar ise de gayret-i vâki'aları hiçbir netice-i haseneyi müsmir olamamışdır.

Bundan sonra edebiyât, 'avâmın eline düşüp gürültülü, sebâtsız ve 'âdi muvaffakiyetlere bile harîs, birtakım mü'elliflerin âsârıyla dolmuştur.

Romanlar gitgide birtakım vakâyi'-i garîbe ve 'acîbe ile mâlî olmağa başladı "Jorj San"ın (58) ilk romanlarıyla "Öjen Su"nun Paris Esrârını Lamartin'in "Armoni"siyle Jirondenlerin Târîhini, mukâyese edersek efkâr ve hissiyâtın ne kadar tebeddül etmiş olduğuna dâ'ir bir fikr-i sahîh hâsıl eyeriz.

İkinci İmparatorluk te'essüs etmeden evvel edebiyât biraz iktisâb-ı kemâl etmeye başlamış ve romanları sanâyi'-i akliyenin en menfûr ve merdûdu nazarıyla telakkî edenlerin zann ü vehimleri de yavaş yavaş tenâkus etmeye başlamışdı.

Branje (Beranger) ve (Viktor Hügo) gibi dâhiler işte o zamânın mahsûlleridir. İkinci İmparatorluk zamânında hiçbir tebeddül vukû'a gelmedi. Ne efkâr te'âlî etti, ne de istikâmet-i ma'nevîyye-i zamân. Yalnız cem'îyyetin hâl-i hâzırı ile ya'ni menâfi'i, ve za'fi ile (59) berâber devâm etmesine gayret olundu. Şu kadar var ki bu devirde edebiyâta müte'âllik vukû'a gelen icr'a'âtından başlıca iki tânesi şâyân-ı mütâla'a olup, bunlardan biri, bu devrin edebiyâtı ziyâdesiyle tazyîk ederek münâkaşa-i fikriyyeyi müşkülleşdirmesi ve diğeri buna mukâbil mu'ahiz-âne olmayan birtakım mütâla'âta, sanâyi'-i 'akliyyeye ve beyhûde birçok şeylere serbestî-yi tâm i'tâ eylesidir.

Edebiyâtı büsbütün tahrîb eden bu devirde dahi ba'zı güzel âsâr husûle geldiği inkâr olunamaz. Fransa pek garîb bir memleketdir ne vakit bir sulh emâresi görülecek olsa derhâl edebiyât yeniden tevellüd eder ve bu şüriş mündefi' olunca fikir, yeniden ifâ-yı vazîfeye ve icrâ-yı 'amele başlar. İkinci İmparatorluk zamânında (60) zuhûr eden mü'ellifler Birinci İmparatorlukta, Şatobriyan, (Madam İstail) Mme Stael, (Benjamin Konstan) Benjamin Constant, Lö Mersiye Lemerieir hükmünü aldılar.

Meselâ bunlardan Mösyö (Dö Remuza de Remusat) İngiltere meşâhîr-inunundan(Foks), (Horas), (Valpol) ve (Bork??Burok, Borok)lar üzerine birtakım mütâla'ât ve muhâkemât tahrîriyle meşgûl olurdu; Mösyö (Gizo Guizot) İngiltere Parlamentosu münâza'âtı ve meşhûr İngiltere diplomatı "Ruberpil"ın meslek ve harekâtını anlatırdı; Kuzen Cousin 17'inci 'asrın ve "Fronđ" vak'ası ile bu vak'ada zî-medhal bulunan kadın kahramanlarını ihtâr ederdi; ve'l-hâsıl (Vilmen Willemin) Şatobriyan ve (Narbon) üzerine hâtıralarını yazardı. (61)

Romanda Realizm mesleği işte bu zamândan i'tibâren bed' eyledi romanı insanların hevesâtını, hasenâtını, muzimmatını, hissiyâtını gösterir bir fotoğrafı diye kabûl edilir. Balzaklar Floberlerden (Zola)ya varıncaya kadar bu meslekte birçok mü'ellifler yetişerek birçok eser vücûda getirdiler. Bir taraftan Pol dö Kok gibi (Vodvilisy Vaudevilliste)ler ve Oktav Föviye ile ve (Jorj San) gibi idealistler, diğer taraftan Mösyö Föviye Fouille ve, Karo Carrau gibi efkâr-ı metîne ve ciddiyye eshâbı neşr-i âsâr ederek edebiyâtı ve romancılığı bugünkü hâl-i hâzırına isâl etdiler.

İşte Fransa'da edebiyâtın muhtasaran târîhi bundan 'ibâretdir; bu vakâyi'in bizim târîh-i edebiyâtımızla da (62) müşâbehet-i külliyesi olup nasıl ki Şinâsî merhûmdan evvel sûret-i inşâ ve kitâbet, cümel-i mu'akkade ve 'ibârât-ı müsecca'ada 'ibâret farz olduğu hâlde mu'ahharan birçok münâkaşât ve mübâhesâtdan sonra bu fikrin 'adem-i isâbeti ta'ayyün ederek edebiyâtımızda şekl-i tabî'isini bulmuşdur; şu kadar ki asıl matlûb ve mültezem olan sâdelik yalnız Ahmed Midhat Efendi ile üdebâ-yı kirâmımızdan birkaçının âsârına münhasır kalmış gibidir.

Müşârün-ileyhin âsârı okunurken esnâ-yı tahrîrinde kil-k mahâret-i mü'ellifin hiçbir su'ûbet ve külfete tesâdüf etmediği der'akab anlaşılır. Beyân ettiği en derin mesâ'il-i felsefeyi, henüz kırâ'ate başlayan çocuklara varıncaya kadar herkes anlayabilir. Bu öyle bir fazîletdir ki ancak, (63) muharrir-i müşârün-ileyhin kendilerine muhtassdır ve sâhibini her hâlde nazar-ı milletde şâyân-ı tebrîk ve teşekkür gösterir.

Ahmed Midhat Efendinin meslek-i hikemiyelerine gelince: Bu bâbda bast ve îrâd olunacak mütâla'ât ve temhîdâtın lâıykıyla anlaşılabilmesiçün felsefe ve mesâlik-i felsefe hakkında biraz ma'lûmât vermek muktezâdır.

Felsefe nedir?

Benî beşere beşeriyetini öğreten ve tabî'at-i insâniyyeyi tedkik ile münşe'i ve nokta-i müntehâsi hakkında icrâ-yı tettebbu'âtta bulunan bir fendir.

Filozofî ya'ni 'ilm-i hikmet, insânın kendi mâhiyyetini öğrenmeye temâyül eylemesiyle başlamış olduğuyçün dünyâda mevcûd olan fenlerin en eskisi nazarıyla telakkî olunmak doğru olabilir. (64)

Mesâ'il-i felsefe pek mu'tâd ise de başlıca şu üç kısımda cem' olunabilir.

1. Sansualizm Sensualisme veya Materyalizm Materialismedir ki "mâddiyyûnun bizce merdûd olan meslek-i felsefesidir" şekl-i mezhebîsi (Antropomorfizm)dir.

2. Spiritalisme veyâhûd Idealisme idealizmdir ki "Rûhâniyyûnun ve hayâliyyûnun sâlik buldukları meslek-i hikemîdir" şekl-i mezhebîsi Sumaturalisme.

3. Senkronizm Syncretismedir ki şekl-i mezhebîsi Pantheismedir.

Aksâm-ı sâ'ire-i felsefe bu şekillerden neş'et etmiş olup meselâ Pessimisteler ya'ni dünyâda her şey'i fenâ görmeklik mesleğine sâlik bulunanlar (65) mâddiyyûnun bir başka nev'i olduğu gibi Optimisme ya'ni kâ'inatta her şey'i iyi görmek ve Fatalisme kâffe-i vakâyi'i kadere isnâd etmek meslekleri de rûhâniyyûn kısmının bir sûret-i âheridir.

Hâlbuki ba'zı hükemâ meslek-i şekkiyyûnu Scepticismede bir dördüncü meslek-i felsefe olmak üzere kabûl ederlerse de mâhiyyeti hiç bir şeyden emîn olmayıp dâ'ima şekk ve zann altında kalmaktan 'ibâret olan bu mesleğin aksâm-ı 'ilm-i hikmet meyânına dâhil olması aslâ tecvîz edilemedikden mâ'ada, âdetâ filozofî 'aleyhine çevrilmiş bir silâh-i tehdîd hükmünde olduğundan mukaddemâ ba'zı kimseler tarafından kabûl olunmakla berâber bugün efkâr ve hissiyyât müterakkî bulunmak cihetiyle hiç bir taraftan mazhar-ı râğbet olamamaktadır. (67)

Ahmed Midhat Efendinin âsar ve hikemiyyâtı tettebbu' olundukta kendilerinin İspirtualizm rolîj(i)yo (Spiritalisme religieuse) meslek-i hikemîsine sâlik buldukları anlaşılıyor. Filozofide mâddiyyûnun taban taban zıddı olan bir kısım-ı erbâbî, meselâ materyalistler rûhu 'uzv-i 'asabînin bir hizmeti, Fonction d'un organe nerveux diye kabûl ve telakkî eyledikleri hâlde bunlar rûhu kuvve-i hayâtiyyeden tefrik ile ebediyyet hâssasına mâlik ve ma'nevi bir hâssa olmak üzere anlarlar...

Birinciler vicdânı 'aklın nâmı tebdil olunmuş bir şekli diye diye kabûl ettikleri hâlde ikinciler, nîk ü bedi, hak ve bâtılı tefrikde 'aklımızın 'âciz kaldığı mahallerde hükmetmek için ihsân olunmuş bir mevhibe-i Hudâ olmak üzere tanirlar. (68)

Rûhâniyyûn mesleği ile Optimizm ya'ni her şey'e iyi nazarıyla bakmaklık mesleği beyninde pek çok revâbit ve münâsebât mevcûddur.

Söyleki rûhâniyyûn mukadderât-ı İlâhiyeden olarak husûle gelen kâffe-i ef'âle karşı dâ'imâ mütevekkilâne bir rızâ ile mutâva'at eyledikleri ya'ni ma'bûda karşı optimist oldukları hâlde mu'âmelât-ı beşeriyede menfa'at-i şahsiyenin kâffe-i hissiyyâta takaddüm eylemesi tabî'i olduğundan, herkesin yekdiğerinden mutabassırâne, müctenibâne hareket eylemesini iltizâm ederler ki bundan doğru bir meslek de olamaz. İşte bunun içindir ki rûhâniyyûn dâ'imâ pesimistler ya'ni her şey'e fenâ nazarıyla bakanlar 'aleyhinde bulunurlar. Hatta Ahmed Midhat Efendi dahi pesimizm mesleğinin pişvâlarından olan Şopenhour'un meslek-i cedid-i (69) hikemisini mu'âheze sûretinde bir risâle kaleme almışlardır.

Biraz da pesimizme ve Şopenhour'a nakl-i kelâm edelim:

Optimist veya pesimist olmak her şeyden evvel bünye ve mizâc ile hâl ve mevki'e göre tebeddül eder. Meselâ bir kimse gökyüzünün nice binlerce yıldızlarla münevver bulunduğu bir gecede denizin dalgalarına karşı veya şevâhiki karlarla mestûr bir dağın manzara-ı 'azamet-nümûnu önünde, bu fezâ-yı nâ-mütenâhî içinde gâ'ib olan insânın za'f ve bi-çâreliğini, arzû ve hevesâtın kesretine mukâbil mahdûdiyyet-i nâ'iliyyetini tasavvur edince havf ve heyecân içinde kalıp hayâtı, fırtınalı bir semâ altında mezârlar arasından, harâbeler içinden (70) yuvarlanıp akan bir seyl-i hurûşân gibi kemâl-i sür'atle cereyân eder görür, dehşet içinde kalır. Hâlbuki bir diğerkimse de bu misillü bedâyi'-i tabî'yyeyi bir lezzet-i 'acibe ile mütelezziz olduğu hâlde müsterihâne temâşâ ederek kendi kendisine birtakım tatlı tatlı tefekkürât ve tahayyülâta dalar.

Biri, Mayısın ibtidâlarında bir seher vakti çiçekler arasında gezinirken râst geldiği bir gonce-i bahârî hiçbir hiss-i nedâmet bile duymaksızın koparıp memnûnâne istismâm eder; bir diğeri anım bir subh-ı sefâ-yı nev-bahârîde nevâzişi-ı nesîm-i seherle perveriş-yâb-ı sükûnet olan nezâket-i nâzikânesinin birkaç gün zarfında pâ-mâl ve harâb olmasını tefekkür ile müte'ellim olur ki işte bunlardan biri pesimist diğeri de optimisttir. (71) Ve'l-hâsıl Pesimizm veya Optimizm mesâlikinde bulunmak icâbât-ı zamâniyye ile ahvâl ve vakâyi'e ve sûret-i teşekkül ve tabî'âta göre tahavvül eder. Meselâ

Şopenhur'un küçük iken akrabâ ve ta'allukâtını gâ'ib eylemesi, tekmil ecdâdının tecennün ederek vefât eylemesi, pederinin dahi kara sevdâdan nefesine kıyması ve'l-hâsil bu sûretle genç yaşında her bir lezâ'iz-i hayâtıyyeden mahrumıyyeti kendisinin pesimist olmasını intâc etmiştir. Lâkin bu vechile takdîrât-ı İlâhiyye eseri olarak husûle gelen felâketlerden müte'ellim ve me'yûs olup insânlar hakkında kin ve nefret bağlayacağına "zenûn" meslek-i felsefesini ya'ni Stoicisme usûlünü kabul ile her bir mihen ve meşâkk-ı dehre cesûrâne ve merdâne tahammül eylemek, tabî'î daha ziyâde şâyân-ı tahsindir. (72)

Şopenhur'un Fransa'ya vukû' bulan seyâhâti şûriş-i 'azîm esnâsına tesâdüf ettiğiinden câ-be-câ müsâdif-i nazarı olan ahvâl ve vukû'ât-ı elîme kendisini insânlardan pek ziyâde müteneffir kılmıştır. Şopenhur (Robespiyer) ile Bonopart'ı cem'ıyyet-i beşeriyenin iki belâ-yı mübrimi diye tesmiye etmişti.

Hâlbuki Cenâb-ı vâcibü'l-vücûd ve takaddüs hazretlerinin hilkat-i 'âlem esnâsında takdîr buyurmuş oldukları kâffe-yi ahvâl ve vakâyi'in tamâmıyla cereyân etmesi bir emr-i tabî'î ve zarûrî hükmünde bulunduğundan bunlara birer cilve-i Rabbâniyye nazarıyla bakıp mütenebbih olacak yerde ef'âl-i ma'bûda müdâhale ve hâşâ takdihle bile cür'et-yâb olmak doğrusu büyük bir küstâhlıktır.

Cem'ıyyet-i beşerıyye efrâdının müzemet-i? ahvâlini (73) rü'yet ve müşâhade ettiği hâlde onların tehzi-i ahlâk ve efkâr eylemelerini mücib olacak sûrette birtakım neşriyyâtta bulunacağına cins ve nev'ine karşı nefret ve 'adem-i muhâdenet âsârı göstermeksizin büyük bir eser-i 'acz tasavvur olunabilir mi?

Ahmed Midhat Efendi Şopenhur'un redd-i hikmeti maksadıyla yazdığı birer risâlede hakîm-i mûmâ-ileyhin kâffe-i doktrininin yanlış birtakım esâslar üzerine istinâd eylediğini gâyet vâzıh gâyet sarîh bir sûrette irâ'e ve ityân eylemiştir.

Rûhâniyyûnun tamâmen muhâlifî olan mâddiyyûn mesleğinin üss-i esâsî ancak mahsûs olan mevâdî-yi hakîkat diye telakkî etmekten 'ibâret olduğundan materyaliste göre en mükemmel şey insân olup kemâl nokta-i nazarından insânın fevkinde hiçbir şey mevcûd değildir. (74)

Nazarlarında Science ya'ni fen ile sâbit olamayan bir şey dâ'imâ kabûle şâyân değildir. Onlar bekâ-yı rûhu ve münâsebât-ı ma'nevıyyeyi inkâr ederler. Benî beşerin tabaka-ı haceriyyeden husûle geldiğini ve bunun Almanya'da tahte't-turâb keşfolunan birtakım eşkâl-i mütéhaccire vâsıtasıyla müsbet bulunduğunu kabul ettikleri

hâlde bunları halk eyleyen bir Hallâk-ı 'azîmin vücûduna îmân etmezler.

En dinsizlere varıncaya kadar hiçbir kimse tasavvur olunabilir mi ki, arzû ve hevesât-ı dünyeviyyesi kesb-i sükûn etmiş ve fikr ve zihni iktisâb-ı cilâ ve revnak eylemiş bulunduğu hâlde bedâ'î-i tabî'îyyeyi temâşâ ederken gönlünde bir arzû-yı perestîş hissetmesin?!.. (75)

Kalbi nûr-ı hidâyetle memlû olan bir muvahhid âsâr-ı 'azamet-i Rabbâniyyeyi müsterihü'l-kalb olarak temâşâ edebilirse de mu'tekid olmayanlar kendilerini bu elvân-ı zîbâ ile müzeyyen nâ-mütenâhîlik içinde büsbütün yalnız görürler, Kalblerini havf ve dehşet istilâ eder... Kendilerinde bir boşluk, bir noksân hissederler...

Seyyârelerin mihverlerindeki intizâm-ı hareketi, yekdiğeriyle tesâdüf etmeksizin mihrakları üzerinde nice milyunca 'asırlardan beri kemâl-i 'azametle cevelân eyleyen kürevât-ı muzî'e, ve'l-hâsil geceleri etrafı bir ziyâ-yı latife müstağrak eyleyen kamer ile gündüzleri nebâtât ve hayvânâta hayât-ı nev bahşeden şemsin cümlesi birbirleriyle intizâc ederek öyle bir âhenk teşkil eylemişlerdir ki (76) içlerinden birinin müfâreket ve 'adem-i vücûdu bu intizâm ve mükemmeliyyetin rahne-dâr olmasına bâ'is olur. İmdi bu âhengi muhâfaza eden ve her birinin bu vechile vezâ'ifini ta'yin eyleyen kimdir?..

Elyevm fennin keşfedemediği nice hakâyık-ı mücerrebe vardır ki bu vâsita ile, ne sûretle te'vîl olunursa olunsun, rûhün bekâsı ve hatta ber-hayât bulunanlar bile emvât arasında bir münâsebetin bile mevcûdiyyeti isbât ve hükmolunur. Flamaryon bu husûstan bahsederken diyor ki: İki refik "Megaro" şehrine gidip ikisi de ayrı ayrı bir mahalle misâfireten nâzil oluyorlar. Bunlardan biri uyur uyumaz ru'yâsında seyâhat arkadaşı bir (77) tavr-ı perîşânî ile gelip misâfireten ikâmet etmekte olduğu hâne sâhibinin kendini katletmek istediğini ve binâen- 'aleyh kendisine imdâd ve mu'âvenet eylesmesini talep eder. Diğeri uykudan uyanırsa da korkulu bir ru'yâ gördüğüne zâhib olarak yine yatar arkadaşı tekrâr ve daha ziyâde bir tavr-ı mahûfâne ile görünerek artık kâtillerin odasına girdiklerini ve gelip yetişmezse kendisini katledeceklerini haber verir.. Ru'yânın bu vechile devâmından ziyâdesiyle sıkılarak şu kadar ki yine bir şeye karâr vermeden uyur.. O vakit dostu üçüncü def'a olarak rengi uçuk, kanlar içinde ve vechi mütebeddil olarak 'arz-ı çehre eder ve der ki: "Bedbaht, sana o kadar ricâ ettim aslâ dinlemedin; bârî şimdi intikâmımı olsun (78) al. Yarın 'ale's-seher şehrin kapısında gübre ile mâli bir 'arabaya râst geleceksin. Onu tevkif et. Gübreler arasında na'sım gizlidir.. Kâtilleri ta'kîb ile hükûmete teslim et."

Artık bu kadar ısrâr ve ibrâm üzerine teerddüd etmeyip ertesî sabâh doğru irâ'e olunan kapıya doğru koşar, hakikat 'araba gelir, taharrî eder ve durûnunda na'şî bulur.

Buna cevâben denilebilir ki beyân olunan vak'a biraz mübâlağa edilmiş ve yâhûd şekli tebdîl olunmuştur. İki dost ecnebî bir yerde başlarına bir felâket geleceğinden tabî'î korkarlar ve yekdiğerinin hayâtından endîşe ettikleri bir esnâda fikirleri dâ'imâ bununla müştegil olacağından böyle bir seyâhat yorgunluğunda bu korku ru'yâya girebilir. (79) 'Araba mes'elesine gelince: Seyyâhlar misâfir kaldıkları yerin havlısında böyle bir 'araba görebilirler ve bu tasavvurda ru'yâya dâhil olabilir.. Evet bu cihetle birçok te'vîlât ve faraziyyât-ı muvazzihâne serd olunur.

Ma'amâfih bunların kâffesi faraziyyâtan 'ibârettir. Ölü ile berhayât beynindeki vukû'u tasvîr olunan münâsebât ise başka türlü bir faraziyyâttır Hâlbuki bu misillü vakâyi'e kesretle tesâdüf olunmaktadır. Flamaryon sözüne devâm ile diyor ki: Buna benzer bir hikâyeyi dostum (Jan Best) kendi başından geçmiş olmak üzere bana nakletti. (Megazen pitoresk) nâm risâle-i merkûmenin mü'essisi olan bu zât soğukkanlı, ve gâyet ciddi tavırlı olup kendisini tanıyanlar (80) mizâcının aslâ 'asabî olmadığını ve hayâlâta hiç i'timâd etmediğini biliyorlar. İşte şu vak'a beş altı yaşında iken kendi başından geçmiştir:

Bir gece yatağında yatarken vâlidesinin yanbaşıdan sür'atle geçtiğini görür. Vâlidesi o esnâda... şehrinde hasta bulunmak hasebiyle bu hâlden ürkererek doğruca yanı başındaki odada kumar oynamakta olan pederinin yanına koşar. Vukû'-ı hâli anlatınca pederi, rü'yâ görmüş olduğundan bahisle kendisini teskîn ederek tekrâr uyumak için yatak odasına gönderir lâkin vâlidesi ikinci def'a olarak kapıdan girerek yatak odasına doğru yürür; artık ziyâdesiyle korkup pederinin yanına gider ve uyumaktan sarf-ı nazar eder. (81) Ertesi gün bir telgraf alırlar ki 'aynı sâ'atte vâlidesi düşâr olduğu hastalıklan rehâ-yâb olamayıp vefât etmiştir."

Şimdi bunu nasıl izâh etmeli?. Denilebilir ki çocuk vâlidesinin hastalığını bildiği cihetle dâ'imâ onu tefekkür edeceğinden sayıklama kabîlinden olarak böyle bir harekette bulunur ve bu da vâlidesinin vefâtına mütesâdif olur. Bu mümkündür. Fakat çocuk ile vâlidesi beyninde bir râbta mevcûd olup o esnâda çocuğun rûhuyla vâlidesinin ruhunun yekdiğeriyle muhâberede bulunmuş olmaları da mümkündür. Nasıl ve ne yolda denilecek değil mi? Onu biz de bilmeyiz. Ve şunu da unutmamalı ki bildiklerimiz bilmediklerimize nisbetle 'ummânın yanında bir katre hükmündedir. (82)

Teşadüf veya sayıklama gibi te'vilât bu husûsta hiç bir vehile bâ'is-i memnûniyyet sûrette îzâhât veremezler.

Bu hâlde fen ile sâbit olmayan birçok hakikatler bu vehile meydânda iken artık fennin gayrı ve ma'amâfih 'akla mülâyim bir şey'i kabûlde tereddüd etmek kör körüne ısrâr etmek değil midir?

Etrâfımızda bizi ihâta eden ve bugün fen ile müsbet olan elektrik, harâret, ziyâ câzibeden mâ'adâ bir kuvvet veyahud birtakım kuvvâ-yı sâ'ire daha mevcûd olmadığını nereden biliyoruz. Kendimizi her şey'e âgâh, her şey'e vâkıf farz etmek kadar gülünç bir şey var mıdır? Ve'l-hâsıl mâddiyyûnun esâs felsefelerini bu yolda birçok ticâret-i sâ'ire ile mahv ü harâb eyledikleri hâlde yine onlar kemâl-i gayretle (83) mesleklerini terakkî ettirmeye gayret ediyorlar ve rûhâniyyûn 'aleyhinde doğrudan doğruya birçok risâle neşrediyorlar.

Ahmed Midhat Efendi "Beşir Fu'âd" 'üvânı tahtında yazdıkları bir kitabda mâddiyyûnun ne gibi hatî'yyât-ı tefekkürüyeye düştüklerini ve lisânen inkâr ettikleri şeylerin ba'zılarını kalben tasdik ettikleri hâlde bile buna da vâkıf olmadıklarını gâyet hakîmâne bir sûrette anlatmışlardır.

Ve'l-hâsıl müşârûn ileyh gerek romancılıkta ve gerekse felsefede ibrâz-ı mahâret ile birçok âsâr neşrederek hidemât-ı müfidede bulunmuş olduklarından kendilerine 'umûm Osmanlılar nâmına 'alenen teşekkür ile meslek-i müttehize-i edîbâne ve hakîmânelerinde istihsâl-i kemâl-i muvaffakiyyet eylemeleri temenni olunur.

SON